

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

Diplomová práce

Bc. Jan Liška

Zánik polsko-litevského státu 1791–1795

The Decline of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1791–1795

Praha 2018

Vedoucí práce: PhDr. Stanislav Tumis, M.A., Ph.D

Poděkování

Děkuji PhDr. Stanislavu Tumisovi, M.A., Ph.D. za cenné rady, připomínky a celkové vedení práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 10. července 2018

Jan Liška

Abstrakt

Práce si klade za cíl analýzu událostí, které vedly v letech 1791–1795 k postupnému zániku polsko-litevského státu. Rok 1791 byl zvolen jako počáteční z toho důvodu, že v jeho průběhu schválil tzv. Velký sejm ústavu 3. května, která je považována za poslední pokus o reformu nefunkčního ústavního zřízení, jež paralyzovalo politický život soustátí, snižovalo jeho obranyschopnost a činilo z něj loutku mocných sousedů, především Pruska a Ruska. Práce se soustředí na nejednoznačnou roli, kterou ve vymezeném období sehrál poslední král Stanisław II. August. Pozornost je rovněž věnována představitelům opozice vůči ústavním změnám, sdruženým v tzv. Targowické konfederaci, následné rusko-polské válce roku 1792, druhému dělení Polska, Kościuszkovu povstání a třetímu, konečnému dělení v roce 1795 – tyto události práce zasazuje do širšího kontextu tehdejší evropské politiky. K jejímu napsání autor využil prameny a literaturu v polském, ruském, německém, anglickém a francouzském jazyce.

Klíčová slova

Polsko-litevský stát, ústava 3. května, Stanisław II. August, Targowická konfederace, rusko-polská válka 1792, druhé dělení Polska, Kościuszkovo povstání, třetí dělení Polska

Abstract

This thesis aims to analyze the events that led in the years 1791–1795 to the gradual decline of the Polish-Lithuanian state. The year 1791 was chosen as a starting point for the reason that it was during this year that the so-called Great Sejm adopted the Constitution of 3 May, considered a last attempt to reform the dysfunctional constitutional system that paralysed the political life of the Commonwealth, crippled its ability to defend itself and made it a marionette in the hands of powerful neighbours, especially Prussia and Russia. The thesis concentrates on the ambiguous role played in this period by the last king Stanisław II August. It also focuses on the opposition against the constitutional changes, associated in the so-called Targowica Confederation, the ensuing Russo-Polish War of 1792, the Second Partition of Poland, Kościuszko Uprising and the final Third Partition of 1795 – all these events are discussed in the wider context of European politics. The author makes use of sources and secondary literature in Polish, Russian, German, English and French.

Key Words

Polish-Lithuanian Commonwealth, Constitution of 3 May, Stanisław II August, Targowica Confederation, Russo-Polish War 1792, Second Partition of Poland, Kościuszko Uprising, Third Partition of Poland

Obsah

ÚVOD.....	7
1 POLSKO-LITEVSKÁ RZECZPOSPOLITA V LETECH 1764–1791.....	11
1.1 MEZINÁRODNÍ SITUACE A VNITROPOLITICKÝ VÝVOJ 1764–1788.....	11
1.2 VELKÝ SEJM A EVROPSKÁ POLITIKA 1788–1791	18
2 ÚSTAVA 3. KVĚTNA.....	25
2.1 PŘÍPRAVA A SCHVÁLENÍ ÚSTAVY	25
2.2 OBSAH ÚSTAVY	28
2.3 REAKCE SOUSEDNÍCH VELMOCÍ	32
3 TARGOWICKÁ KONFEDERACE A RUSKO-POLSKÁ VÁLKA ROKU 1792.....	38
3.1 TARGOWICKÁ KONFEDERACE.....	38
3.2 RUSKO-POLSKÁ VÁLKA ROKU 1792	42
4 DRUHÉ DĚLENÍ POLSKA.....	47
4.1 DIPLOMATICKÁ JEDNÁNÍ VELMOCÍ.....	47
4.2 POSLEDNÍ SEJM RZECZPOSPOLITÉ	56
5 KOŚCIUSZKOVO POVSTÁNÍ.....	63
6 TŘETÍ DĚLENÍ A ZÁNİK RZECZPOSPOLITÉ.....	77
ZÁVĚR	87
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	97

Úvod

Ve své práci *Zánik polsko-litevského státu 1791–1795* se zabývám posledními lety existence polsko-litevské Rzeczpospolité v kontextu jejího vnitropolitického vývoje a soudobých událostí v Evropě, z nichž nejvýznamnější byly Velká francouzská revoluce a následná první koaliční válka proti ní a rusko-rakouský válečný konflikt s Osmanskou říší v letech 1787–1792. Sledované období vymezuje na jedné straně rok 1791, v němž byla schválena ústava 3. května jako projev snahy o zásadní vnitřní reformu, a rok 1795, během něhož došlo k likvidaci polského státu. Cílem práce je odpovědět na otázku, jaké byly příčiny zániku Rzeczpospolité a zda se jednalo o nevyhnutelný historický proces.

V práci se přidržuji chronologického postupu, jež kombinuji s přístupem tematickým. První kapitola se věnuje vnitropolitickému vývoji Polska v letech 1764–1791, od nastoupení posledního polského krále Stanisława II. Augusta na trůn až k zahájení činnosti tzv. Velkého sejmů na podzim 1788. Stručně přibližuje pokusy o politické reformy v Polsku v šedesátých letech, tzv. Repninův sejm let 1767–1768 a ustavení ruského protektorátu nad Polskem, Barskou konfederaci a první dělení země. Líčí též snahu o uzavření polsko-ruského spojení na prahu druhé rusko-turecké války, reformy Velkého sejmů, svržení ruského protektorátu a podepsání alianční smlouvy mezi Polskem a Pruskem.

Druhá kapitola se zabývá nejvýznamnějším reformním počinem Velkého sejmů, jímž bylo schválení nové ústavy dne 3. května 1791 – jednalo se o první moderní ústavu v evropských dějinách, jež o několik měsíců předběhla revoluční ústavu francouzskou. Kapitola popisuje její složitou genezi, schválení ústavy sejmem, jež mělo podobu de facto státního převratu, a reakci sousedních velmocí Ruska, Rakouska a Pruska na tuto událost.

Třetí kapitola představuje hlavní osobnosti domácí opozice vůči ústavě 3. května Seweryna Rzewuského, Stanisława Szczęsného Potockého a Ksawera Branického a přibližuje okolnosti vzniku Targowické konfederace, založené za ruské podpory na jaře 1792 v Petrohradu a namířené proti reformám v Polsku, jejímiž byli vůdčími představiteli. Kapitola dále líčí průběh války, která vypukla v květnu 1792 a v níž se Rzeczpospolita neúspěšně snažila uhájit svou novou ústavu proti ruské armádě, kterou do Polska vyslala carevna Kateřina II. poté, co v lednu 1792 uzavřela v Jasech mír s Osmanskou říší.

Čtvrtá kapitola se věnuje diplomatickým jednáním mezi Pruskem, Ruskem a Rakouskem, která vedla ke druhému dělení Polska, ukazuje souvislost mezi touto událostí a probíhající válkou

s revoluční Francií a přibližuje reakci ostatních evropských států na rusko-pruskou dohodu z ledna 1793. V druhé části kapitoly popisují peripetie jednání posledního sejmku v dějinách Rzeczpospolité, který zasedal v litevském Grodně v červnu až listopadu 1793 a jehož úkolem bylo schválit další dělení země a nové základní zákony státu poté, co byla zrušena ústava 3. května.

Tématem následující, páté kapitoly je povstání pod vedením Tadeusze Kościuszka, které probíhalo od března do listopadu 1794 a bylo snahou o znovuzískání nezávislosti polského státu. Kapitola líčí přípravy povstání polskou emigrací a tajnými spolky v zemi, jeho vyhlášení v Krakově a následný průběh, politický program obsažený v jeho základních dokumentech, jako byl krakovský Akt povstání obyvatelů Krakovského vojvodství nebo Kościuszkův Polaniecký univerzál z května 1794 o postavení sedláků. Věnuji se zde též sporům mezi radikálním a umírněným křídlem povstání.

Poslední, šestá kapitola sleduje genezi třetího, konečného dělení Rzeczpospolité na základě diplomatických jednání mezi Ruskem, Rakouskem a Pruskem, která probíhala současně s potlačováním Kościuszkova povstání.

V závěru se pokouším o identifikaci hlavních příčin, které vedly v letech 1791–1795 k zániku polsko-litevského státu, a uvádím různé názory, které se v historiografické literatuře na tuto problematiku a roli jednotlivých faktorů objevují. Následně předkládám vlastní interpretaci tohoto procesu a motivace jeho účastníků.

Při práci na tématu jsem se snažil opírat, pokud mi to jejich dostupnost a mé jazykové znalosti umožňovaly, o celou řadu pramenů a ověřovat tak a případně korigovat tvrzení obsažená v sekundární literatuře. Na tomto místě bych rád zmínil edici *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862*, vydanou roku 1862 v Paříži Leonardem Chodźkem, která obsahuje základní dokumenty k dějinám Polska v druhé polovině 18. století. Dále bych uvedl dvojjazyčnou francouzsko-ruskou edici ruského diplomata a odborníka na mezinárodní právo Fjodora Martense *Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, jejíž druhý svazek obsahuje kromě dokumentů k druhému a třetímu dělení Polska také cenné informace k průběhu diplomatických jednání. Pro pochopení politiky habsburské monarchie v devadesátých letech 18. století je zásadní edice Alfreda von Vivenota *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs während der französischen Revolutionskriege 1790–1801*. Ruskou politiku ve sledovaném období přibližují zápisy ze zasedání Státní rady, obsažené v druhém svazku edice *Архив государственного*

совета, a korespondence carevny Kateřiny II. ve svazcích XXIII, XLII a XLVII edice *Сборник императорского русского исторического общества*. Vzájemnou korespondenci Stanislawa II. Augusta a ruské carevny obsahuje druhý svazek díla polského historika Waleriana Kalinky *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*.

V oblasti sekundární literatury jsem k osobnosti posledního polského krále Stanislawa II. Augusta a průběhu jeho vlády využil především obšírnou monografii z pera britského historika polského původu Adama Zamoyského *The Last King of Poland*, u níž může být kromě autorova snad až příliš apologetického přístupu limitujícím faktorem skutečnost, že autor, jak přiznává v předmluvě, neměl možnost bádát v ruských archivech. Klasickou prací ruské historiografie k problematice zániku Rzeczpospolité je dílo Sergeje Solovjova *История падения Польши*, které se opírá o dokumenty především z ruských archivů a za jehož nedostatek může být považováno to, že bylo napsáno pod dojmem polského lednového povstání r. 1863, což se projevilo v antipolském postoji autora. Toto dílo jsem doplnil monografií současného ruského historika Petra Stěgnije *Разделы Польши и дипломатия Екатерины*, kde se autor snaží o vyvážený, střízlivý pohled oproštěný od moralistních soudů.

Nepřekonaným dílem ke genezi druhého dělení Polska zůstává i po sto letech monografie amerického historika Roberta Howarda Lorda *The Second Partition of Poland. A Study in Diplomatic History* z roku 1915, jejíž velkou výhodou je jazyková vybavenost autora a fakt, že měl možnost bádát nejen v německých a rakouských, ale i ruských archivech, což mu umožnilo vytvořit komplexní obraz tohoto složitého fenoménu. Snad jediným drobným nedostatkem Lordovy jinak vynikající analýzy jsou občasné etické odsudky, prozrazující jistou autorovu předpojatost vůči carevně Kateřině II. a její politice.

Nejpodrobnější studií k opozici vůči ústavě 3. května, Targowické konfederaci, je i nadále klasická práce polského historika Władysława Smoleńskiego *Konfederacja targowicka* z počátku 20. století.

V kapitole o Kościuszkovu povstání jsem se opíral o monografii historika Bartłomieje Szynclera *Powstanie kościuszkowskie 1794*, jejíž těžiště spočívá především v podrobném popisu jeho vojenské stránky. Radikálnímu křídlu povstání věnoval svou studii *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku* historik Bogusław Leśnodorski. Významu politického programu povstání a jeho roli při formování moderního polského národa se věnuje ve své práci *Za naši a vaši svobodu. Století polských povstání (1794–1864)* český historik Miloš Řezník. Zevrubný

přehled o názorech evropských historiků na problematiku dělení Polska pak podává ve své monografii *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne* historik Marian Henryk Serejski.

1 Polsko-litevská Rzeczpospolita v letech 1764–1791

1.1 Mezinárodní situace a vnitropolitický vývoj 1764–1788

Konec osmdesátých let 18. století se v Evropě nenese pouze ve znamení Velké francouzské revoluce, ale k významným událostem dochází rovněž na jihovýchodě a východě kontinentu. V srpnu 1787 vypuká druhá rusko-turecká válka¹ za vlády carevny Kateřiny II. poté, co Rusko odmítlo ultimátum Osmanské říše požadující navrácení Krymského poloostrova, anektovaného roku 1783. Pohár trpělivosti v Konstantinopoli přetekl ve chvíli, kdy carevna v květnu 1787 na poloostrov podnikla provokativní inspekční cestu. Porta se rovněž dozvěděla o Kateřinině tzv. řeckém projektu, spočívajícím v obnovení řeckého císařství se sídlem v Konstantinopoli a jejím vnukem Konstantinem jako panovníkem, který Kateřina nastínila v dopise svému spojenci císaři Josefovi II. ze dne 21. září 1782.² Turci chtěli tomuto scénáři předejít a v preventivní válce se chopit vojenské iniciativy, a proto uvěznili ruského vyslance v Konstantinopoli Jakova Ivanoviče Bulgakova, což se v osmanské tradici rovnalo vyhlášení války.³ Tato válka, k níž se v únoru 1788 připojil ruský spojenec Rakousko, trvala až do roku 1792.⁴ Skončila ruským vítězstvím a na základě mírové smlouvy mezi Ruskem a Osmanskou říší, uzavřené 9. ledna 1792 v moldavských Jasech, došlo k potvrzení anexe Krymu a Rusko navíc získalo území mezi Dněstrem a Jižním Bugem, tzv. Jedisan, včetně pevnosti Očakov.⁵

Druhou významnou událostí, která se odehrávala koncem osmdesátých let 18. století ve východní Evropě, bylo konání tzv. Velkého nebo Čtyřletého sejmu v polsko-litevské Rzeczpospolité v letech 1788–1792. Není náhoda, že se časové rozmezí těchto dvou událostí

¹ První probíhala v letech 1768–1774 a byla uzavřena mírovou smlouvou v Küçük Kaynarca, na jejímž základě Rusko definitivně získalo Azov a okolí, dále pak přístav Kerč a pevnost Jenikale na východě Krymského poloostrova, pevnost Kinburn naproti Očakovu a území mezi Dněprem a Jižním Bugem. Krymský chanát se stal formálně nezávislým na Osmanské říši a ruské obchodní lodě získaly právo na svobodnou plavbu úžinami Bosporu a Dardanelů. MADARIAGA, I. de, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven 1981, pozn. 40 na s. 235; ПЕТРОВ, А., *Война России с Турцией и польскими конфедератами*, т. V, Санкт-Петербург 1874, s. 71–78. Celý text smlouvy srov. Полное собрание законов Российской империи, т. XIX, Санкт-Петербург 1830, s. 957–967.

² Русский архив, к. I, Москва 1880, s. 290–291.

³ СТЕГНИЙ, П. В., *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II*, Москва 2002, s. 184–185 a 190; MADARIAGA, s. 394–396; ПЕТРОВ, А., *Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787–1791*, т. I, Санкт-Петербург 1880, s. 53–54.

⁴ Josefův nástupce Leopold II. ovšem uzavřel separátní mír již 4. srpna 1791 ve Svišťově.

⁵ Srov. MADARIAGA, s. 429; ПЕТРОВ, *Вторая турецкая война*, s. 249. Celý text smlouvy srov. Полное собрание законов Российской империи, т. XXIII, Санкт-Петербург 1830, s. 287–292.

téměř přesně kryje, neboť spolu velmi úzce souvisejí. Polsko bylo od roku 1768 a podepsání tzv. varšavské smlouvy protektorátem Ruska, které si touto smlouvou vynutilo zrovnoprávnění nekatolíků (pravoslavných a protestantů) s katolíky a zároveň se stalo garantem tzv. kardinálních zákonů (*prawa kardynalne*), jež představovaly jakousi neměnnou ústavu země.⁶ Mezi nejvýznamnější kardinální zákony patřila volitelnost panovníka, který musel být katolík, katolicismus jako státní náboženství, zásada *liberum veto*⁷ (ovšem omezená na nejdůležitější oblasti politiky státu), osobní nedotknutelnost šlechty (zásada *neminem captivabimus*), unie Polska a Litvy, rovnost šlechticů mezi sebou, výlučné právo šlechty na zastávání úřadů a vlastnění půdy, moc vrchnosti nad poddanými a právo na vypovězení poslušnosti králi a utvoření tzv. konfederace.⁸

Mezi oblastmi, na něž se vztahovala zásada *liberum veto* a označované jako *materiae status*, patřily zvyšování daní, posílení armády, uzavírání mezinárodních smluv, vyhlášení války a uzavírání míru, jednací řád sejmu a svolání *pospolitego ruszenia* (obdoby zemské hotovosti). Vše ostatní náleželo do tzv. ekonomických záležitostí, kde se rozhodovalo většinovým hlasováním (*figura judiciaria*).⁹ Tímto způsobem si Rusko pojišťovalo svůj vliv na politiku země, protože v případě potřeby mohlo pomocí své kliky v polském zákonodárném sboru zablokovat jakékoliv rozhodnutí, které by směřovalo k zvýšení finančních příjmů státní pokladny, navýšení početního stavu armády a obecně ke stabilizaci a posílení polského státu, jenž by se tak mohl stát pro Rusko (jako v minulosti) opět nebezpečným sousedem.

⁶ ZAMOYSKI, A., *The Last King of Poland*, London 1997, s. 162–163. Celý text smlouvy srov. Полное собрание законов Российской империи, т. XVIII, Санкт-Петербург 1830, s. 448–471.

⁷ Zásada umožňující být i jedinému poslanci sejmu zablokovat přijetí zákona, a tím způsobit rozpuštění sejmu, následkem čehož nenabývaly platnosti ani již schválené zákony, neboť usnesení sejmu se pojímala jako jeden celek. Mírnější formu *liberum veto* představovala tzv. *limitacja sejmu*, tedy přerušení jednání do doby, než dojde k uzavření kompromisu ve sporné otázce. Princip veta vyrůstal z konsenzuální politické kultury polsko-litevské Rzeczpospolité, usilující o všeobecnou shodu politické reprezentace. Nejčastěji bylo veto používáno za panování saské dynastie Wettinů (1697–1763). BARDACH, J. – LEŚNODORSKI, B. – PIETRZAK, M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1997, s. 223; KUTRZEBA, S., *Historia ustroju Polski w zarysie. Korona*, Poznań 2001, s. 179–180; KVĚTINA, J., *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16.–17. století*, Červený Kostelec 2011, s. 136–148. Podrobnou studii tohoto fenoménu představuje monografie KONOPCZYŃSKI, W., *Liberalum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918.

⁸ KONOPCZYŃSKI, *Liberalum veto*, s. 416. Konfederace byla dočasný svazek šlechticů, založený za účelem dosažení nějakého společného veřejného cíle, zpravidla obrany některého z prvků politického zřízení Rzeczpospolité proti ambicím panovníka. Jejím členy byli pouze ti šlechtici, kteří osobně podepsali její zakladatelský akt. Konfederace mohla být vyhlášena při králi nebo proti králi (v tom případě se nazývala také *rokosz*). Právně se opírala o princip *de non praestanda oboedientia*, obsažený v tzv. jindřichovských článcích (*artykuły henrykowskie*) sepsaných v r. 1573 v době prvního interregna po vymření Jagellonců a představujících fundamentální zákony Rzeczpospolité (svobodná volba krále, sejm každé dva roky aj.) – v případě porušení článků nebo smlouvy krále se šlechtickou obcí (*pacta conventa*) měla šlechta právo vypovědět panovníkovi poslušnost. KUTRZEBA, s. 115–116; BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK, s. 216–217.

⁹ KONOPCZYŃSKI, *Liberalum veto*, s. 416–417.

Snahou provázející celé období vlády posledního polského krále Stanisława Poniatowského (vládnoucího jako Stanisław II. August),¹⁰ bývalého milence ruské carevny Kateřiny II. z doby, kdy jako velkokněžna Jekatěrina Alexejevna byla „pouhou“ manželkou následníka trůnu, bylo postupně se emancipovat z ruského područí a reformovat polský stát tak, aby nebyl pouze hříčkou v rukou sousedních velmocí, ale aby se opět jednalo o vnitřně stabilního, samostatného hráče na evropském poli. Své reformní plány Poniatowski sdílel s prostředím, ze kterého vzešel, to jest s tzv. Familií, politickým uskupením, v němž hrál hlavní roli magnátský rod Czartoryských a které usilovalo o odstranění šlechtické anarchie mimo jiné zrušením institutu *liberum veto* a zavedením většinového hlasování v sejmu. Poniatowského problém a do jisté míry schizofrenní situace spočívaly v tom, že se stal 7. září 1764 polským králem s pomocí ruského vojska jako ruský kandidát, na základě tajné klauzule spojenecké smlouvy mezi Ruskem a Pruskem z dubna téhož roku.¹¹ Jeho nelehká úloha tedy zahrnovala úsilí prosadit z hlediska polského státu životně důležité reformy, ale zároveň si zachovat důvěru Ruska, mocnosti, jemuž politická a vojenská slabost souseda vyhovovala.

Že se nebude v žádném případě jednat o jednoduchý úkol, ukázal již osud prvních reforem, schválených na tzv. konvokačním sejmu roku 1764, který předcházel samotné volbě nového krále a jehož úkolem bylo ji organizačně připravit. Politický program Famílie na sejmu představil ve významném projevu její představitel Andrzej Zamoyski, který v něm volal po zrušení veta, správních a fiskálních reformách a rovněž požadoval, aby poslanci sejmu nebyli vázáni instrukcemi regionálních sejmíků, které je volily, a měli tak volný, nikoliv imperativní mandát.¹² Takový program ovšem nebyl příliš po chuti Prusku a Rusku, které v květnu 1764 vydaly společnou deklaraci, v níž se zasazovaly o zachování statu quo v polských vnitřních záležitostech, jejichž neuspořádanost jim vyhovovala.¹³ Mezi významné změny přijaté na konvokačním sejmu patřilo zrušení veta v otázce rozpočtových záležitostí, tato a další reformy byly ovšem následně na rusko-pruský nátlak korigovány na sejmech roku 1766 a především na

¹⁰ Stanisław Poniatowski (1732–1798) byl synem otce téhož jména, slavného generála doby Velké severní války, který v bitvě u Poltavy zachránil švédského krále Karla XII. před pádem do ruského zajetí, a Konstancie Czartoryské. Budoucí král v letech 1755–1758 pobýval v Petrohradě, nejprve jako tajemník britského vyslance Charlese Hanbury Williamse, později jako vyslanec saského krále; do tohoto období také spadá jeho románek s pozdější carevnou. Historik Walerian Kalinka Stanisława charakterizoval jako společensky obratného, zcestovalého a vzdělaného muže, který ovládal kromě polštiny také latinu, francouzštinu, němčinu, angličtinu, ruštinu a italštinu, ale který měl slabou povahu a jemuž chyběla odvaha k rozhodným činům. KALINKA, W., *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. I, Kraków 1891, s. 73–74.

¹¹ ZAMOYSKI, s. 92.

¹² Tamtéž, s. 121–122. Tj. aby se poslanci mohli svobodně rozhodovat podle svého svědomí a nebyli vázáni příkazy svých volitelů.

¹³ Tamtéž, s. 128.

tzv. Repninově sejmu v letech 1767–1768, pojmenovaném tak podle ruského vyslance v Polsku Nikolaje Vasiljeviče Repnina (1734–1801), jehož hlavním úkolem bylo kromě zvrácení reforem prosazení výše zmíněného zrovnoprávnění náboženských disidentů. K prosazení svého cíle neváhal Repnin poté, co narazil na odpor, přistoupit k radikálním, a do té doby neslýchaným krokům. 13. října 1767 dal zatknout a odvézt do ruské Kalugy čtyři členy polského senátu, krakovského biskupa Kajetána Sołtyka, kyjevského biskupa Józefa Załuského, korunního polního hetmana Wacława Rzewuského a jeho syna Seweryna, kteří se ze zajetí vrátili až po pěti letech. Repnin dosáhl svého – vyděšený polský sejm schválil 3. března 1768 „smlouvu o věčném přátelství mezi Ruskem a Rzeczpospolitou“, obsahující politické zrovnoprávnění pravoslavných a protestantů¹⁴ a ustavující na základě garance výše zmíněných kardinálních zákonů Kateřinou II. *de iure* protektorát Ruska nad polsko-litevským státem.¹⁵

Repninův neomalený postup ovšem zákonitě vyvolal protireakci, a to v podobě založení tzv. Barské konfederace v podolském městě Bar dne 29. února 1768, která vyhlásila na obranu svaté katolické víry a nezávislosti Rzeczpospolité boj ruské loutce Stanisławovi. Mezi její hlavní představitele patřili biskup v Podolci Kamenském Adam Krasieński, dvorní korunní maršálek Jerzy Mnisech a otec Józef a syn Kazimierz Pułaski (známý též z americké války o nezávislost). Polsko se ocitlo ve víru občanské války. Souvislost rusko-polských a rusko-osmanských vztahů se projevila i v průběhu první rusko-turecké války za vlády Kateřiny II., kterou Osmanská říše Rusku vyhlásila 6. října 1768 poté, co kozáci pronikli na osmanské území při pronásledování konfедераčních vzbuřenců. Porta, povzbuzována francouzskou diplomacií, zároveň dala Rusku ultimátum, ať stáhne svá vojska z polského území a odvolá „věčnou smlouvu“ a protektorát nad Polskem.¹⁶ Polský král vyhlásil 8. prosince 1768 v rusko-turecké válce neutralitu, čímž jistě svou ruskou patronku nepotěšil. Králova pozice byla věru nezáviděníhodná, na jednu stranu ho představitelé konfederace považovali za loutku v rukou Ruska, na druhou stranu ho carevna podezřívala z tajných sympatií ke konfederaci a nedůvěřovala mu.¹⁷ Královu legitimitu a pozici dále podkopalo prohlášení konfederace ze dne 9. dubna 1770, v němž označila jeho zvolení za nelegální a trůn za neobsazený. Vojáci konfederace se dokonce 3. listopadu 1771 pokusili

¹⁴ Mohli se opět účastnit jako poslanci sejmu politického života země, což jim od r. 1733 bylo upíráno. KUTRZEBA, s. 157.

¹⁵ Srov. KALINKA, *Ostatnie lata*, t. I, s. 162–180.

¹⁶ MADARIAGA, s. 203–204; ПЕТРОВ, *Война России с Турцией*, т. I, s. 67–80.

¹⁷ ZAMOYSKI, s. 173 a 176; KALINKA, *Ostatnie lata*, t. I, s. 111; СОЛОВЬЕВ, С., *История падения Польши*, Москва 1863, s. 89–90.

o králův únos, který byl nakonec neúspěšný.¹⁸ Definitivní tečku za povstáním učinilo dobytí klášterní pevnosti na Jasné Hoře u Čenstochové dne 18. srpna 1772, po němž se jeho nejvýznamnější představitelé odebrali do emigrace.¹⁹

Neklid a anarchie spojené s Barskou konfederací se ukázaly být vítanou záminkou pro sousední velmoci, které v průběhu roku 1772 dospěly k dohodě o prvním dělení Polska. Obzvláštní iniciativu v této otázce vyvíjel pruský král Fridrich II., jenž toužil po spojení Pomořanska a Východního Pruska, které od sebe oddělovalo polské Královské Prusko. K podepsání konečné smlouvy mezi Ruskem, Pruskem a Rakouskem došlo 5. srpna 1772 v Petrohradu.²⁰ Své nároky oficiálně předložili vyslanci těchto zemí Otto Magnus Stackelberg (Rusko), Gédéon Benoit (Prusko) a Károly Reviczky (Rakousko) ve společné deklaraci dne 18. září 1772, v níž požadovali svolání sejmu, který by tyto územní nároky schválil. Král Stanisław August protestoval v dopisech jiným evropským monarchům, k francouzskému králi vyslal na zvláštní diplomatickou misi pozdějšího velkého korunního hetmana Ksawera Branického, leč marně. Sejm započal své zasedání 19. dubna 1773 pod předsednictvím placeného agenta ruských zájmů, maršálka Adama Ponińskiego. Tomu se v souhře se zmíněnými vyslanci podařilo pomocí hrozeb získat na svou stranu většinu poslanců, kteří 30. září vyslovili souhlas s ratifikací smluv o odstoupení území.²¹

Sejm, který vešel do dějin pod názvem *Sejm Rozbiorowy*, trval dva roky a kromě schválení dělení potvrdil dne 8. dubna 1775 znovu v pozměněné podobě kardinální zákony z roku 1768 a v jejich rámci zavedení nové instituce, Stálé rady (*Rada Nieustająca*), kolektivního orgánu výkonné moci složeného z 36 členů, který přebíral značný počet pravomocí polského krále a dále tak oslaboval jeho již tak dosti slabou pozici tím, že jej degradoval do role jednoho z mnoha členů kolegiálního orgánu, byť nejvýznamnějšího.²² Do budoucna měl v této instituci hrát dominující roli dlouholetý ruský vyslanec Stackelberg, i proto se jí posléze dostalo posměšného názvu *zdrada nieustająca* (neustálá zrada).²³ Na druhou stranu je třeba poznamenat, že v podobě Stálé rady, která se skládala z pěti oddělení (zahraničních věcí, financí, vojska, spravedlnosti

¹⁸ Srov. KONOPCZYŃSKI, W., *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996, s. 629.

¹⁹ ZAMOYSKI, s. 200–201.

²⁰ Tehdejší ruský vyslanec ve Varšavě Kaspar von Saldern o tajných jednáních nevěděl a papežskému nunciovi sdělil, že dělení považuje za nespravedlnost a že požádal o odvolání (nahradil ho Otto Stackelberg): „*Saldern mi confessa, che egli riguarda le attuali disposizioni delle tre corti come un'opera d'iniquità, e che egli, tostoché se n'è accorto, vergognandosi di doverne essere materialmente l'esecutore, ha chiesto il congedo per ritirarsi piuttosto a Petersburgo.*“ THEINER, A. (ed.), *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. IV, p. II, Roma 1864, s. 457.

²¹ KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, s. 635–636.

²² Srov. ZAMOYSKI, s. 218 a KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, s. 638.

²³ Srov. KRASZEWSKI, J., *Polska w czasie trzech rozbiórów*, t. II, Warszawa 1902, s. 137.

a policie), získalo Polsko poprvé ve své historii moderní exekutivu s centrálními správními úřady. Stanisławu Augustovi se navíc postupem času podařilo tento původně proti němu namířený orgán umně využít ve prospěch svého programu evolučních reforem.²⁴

Následujících 12 let (1775–1787) proběhlo ve znamení postupného zlepšování stavu státních financí, budování státního školského systému, svěřeného po zákazu jezuitského řádu v roce 1773 do péče nově vzniklé Národní vzdělávací komise (*Komisja Edukacji Narodowej*), a všeobecného ekonomického a kulturního rozmachu. Například příjem státní pokladny se ve srovnání s rokem 1768 na konci tohoto období zvětšil 1,5krát, a pokud vezmeme v potaz ztracené území a obyvatelstvo, daňové výnosy státu se zdvojnásobily.²⁵ Neúspěchem naopak skončila snaha o kodifikaci polského práva, kterou sejm roku 1776 svěřil komisi pod vedením bývalého velkého korunního kancléře Andrzeje Zamoyského, jež vypracovala dokument s názvem *Zbiór praw sądowych* (zvaný též kodex Zamoyského). Tato kodifikace, která nebyla pouhým sebráním existujících právních předpisů, ale měla i reformátorské ambice, svými ustanoveními ve prospěch měšťanů a sedláků a svou osvícensko-antiklerikální tendencí (předpokládala například *placetum regium* v případě papežských bul) vzbudila podezření ruského vyslance Stackelberga a papežského nuncia Giovanni Archettiho, kteří společným úsilím zajistili, aby sejm 31. října 1780 kodex „na věčné časy“ odmítl.²⁶

Narůstající napětí v rusko-osmanských vztazích koncem osmdesátých let se rozhodl král Stanisław II. August využít ve prospěch dalších reforem. Dne 6. května 1787 se po třiceti letech opět osobně setkal s Kateřinou II. v Kaniowě na Dněpru během její inspekční cesty po Ukrajině. Během setkání na lodi uprostřed Dněpru carevně nabídl vojenskou alianci proti Osmanské říši v podobě pomocného sboru o velikosti 25–35 tisíc vojáků pod jeho osobním velením, výměnou za politické reformy v Polsku.²⁷ „*Je to dobrý návrh, líbí se mi, což o to, ale takové záležitosti se nedají řešit na lodi. Až se vrátím do Petrohradu, bude čas na tom pracovat,*“ vzkázala Kateřina po Stackelbergovi Poniatowskému.²⁸

Stanisław zopakoval svůj návrh již po vypuknutí rusko-turecké války v projektu polsko-ruské aliance odeslaném 7. října 1787 vyslancem Stackelbergem do Petrohradu. Navrhoval v něm věčné obranné spojenectví mezi Polskem a Ruskem, vzájemnou garanci územní celistvosti, článek 3 stanovil, že Polsko na výzvu Ruska vyšle pomocný sbor o síle 20 tisíc mužů a naopak

²⁴ BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK, s. 299.

²⁵ KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, s. 651.

²⁶ Tamtéž, s. 648.

²⁷ ZAMOYSKI, s. 293–298.

²⁸ KALINKA, W. (ed.), *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. II, Kraków 1891, s. 40.

v případě, že by některý stát zaútočil na Polsko, přispěchá mu Rusko na pomoc. Dále návrh předpokládal zvýšení početního stavu polské armády na 45 tisíc mužů, v nejdůležitějším článku 10 stálo, že obě země se mají dohodnout na reformách v různých oblastech, jako je policie, spravedlnost a finance, přičemž by mohlo dojít i ke změně smluv z let 1768 a 1775. Polsko mělo též získat po předpokládané porážce Osmanské říše část Besarábie a Moldávie mezi Seretem, Dunajem, Černým mořem a Dněstrem s přístavem Akkerman.²⁹ Stanisław v dopise polskému vyslanci v Petrohradě Augustynu Debolimu okomentoval politiku polsko-ruského spojení slovy: „*Pouze těmito dveřmi, a žádnými jinými, se můžeme dostat z našeho nynějšího ponížení a bezmocnosti, která nás vydává bezbranné všanc uzurpacím jiných sousedů (...) Musíme se nyní chopit této jedinečné pro nás příležitosti.*“³⁰

Kateřina si ovšem s odpovědí na Poniatowského návrh dala načas a předložila vlastní protinávrh spojenecké smlouvy až v červnu 1788. Petrohrad odmítal jakékoliv politické reformy v Polsku a naopak navrhoval potvrdit platnost garančních smluv z let 1768 a 1775. Zaujal odmítavý postoj rovněž k územním ziskům Polska na úkor Osmanské říše a snížil oproti polskému návrhu přibližně na polovinu početnost případných pomocných sborů, které navíc měly podléhat velení té země, která o jejich vyslání požádá, čímž se rozplynul Stanisławův sen o tažení do pole proti Osmanům na čele polského vojska, které by bojovalo po boku ruské armády. Celkově ruský návrh alianční smlouvy vyvolal ve Varšavě obrovské zklamání.³¹

Tohoto zklamání a polské touhy po reformě nefunkčního politického systému se rozhodlo využít ve svůj prospěch Prusko, které se dívalo nevraživě na potenciální ruské zisky na úkor Osmanské říše a v srpnu 1788 uzavřelo spojení s Velkou Británií a Nizozemím namířené proti Petrohradu. Pruský vyslanec ve Varšavě Ludwig Heinrich von Buchholtz již od podzimu 1787 posiloval své kontakty s polskou protikrálovskou opozicí, které hodlal využít k tomu, aby překazil uzavření polsko-ruské spojenecké smlouvy, a tím docílil zvýšení politického tlaku na Rusko, které by v případě polské neutrality či dokonce přechodu Polska do protiruského tábora bylo ohroženo na své západní hranici.³²

²⁹ ROSTWOROWSKI, E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966, s. 130–131.

³⁰ Tamtéž, s. 131–132.

³¹ Tamtéž, s. 139–140.

³² Srov. СТЕГНИЙ, s. 206–207; ŁOJEK, Jerzy, *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja*, Lublin 1986, s. 23. V této souvislosti je vhodné připomenout, že Rusko bylo od června 1788 ve válce také se Švédskem.

1.2 Velký sejm a evropská politika 1788–1791

V říjnu 1788 se měl podle plánu konat pravidelný sejm, který měl mít mimo jiné na programu i projekt polsko-ruské aliance. Polská společnost toho roku byla ve stavu velkého vzrušení, jednou z nejvlivnějších publikací byla kniha bývalého kněze Stanisława Staszice *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, která obsahovala úvahy nad vývojem polské ústavnosti a v níž Staszic volal po přeměně Rzeczpospolité v dědičnou monarchii a povolání na polský trůn mocné evropské dynastie – tím se předejde dalšímu dělení země. Volbu krále považoval Staszic za příležitost pro cizí národy, aby se vměšovali do vnitřních polských záležitostí. Kritizoval též institut *liberum veto*, kvůli němuž se svobodná Rzeczpospolita mění v despotismus jednotlivce, a přimlouval se za to, aby sejm zasedal neustále, a nikoliv každé dva roky na dobu šesti týdnů jako doposud.³³

V analýze nešvarů polského politického systému Staszicovi sekundoval další kněz, bývalý rektor krakovské univerzity Hugo Kołłątaj. Ten se ve svém díle *Listy Anonima*, adresovaném budoucímu maršálkovi sejmů Stanisławu Malachowskému, rovněž přimlouval za politické reformy, stejně jako Staszic podporoval zavedení principu dědičnosti trůnu, ačkoliv v jeho koncepci měl král být spíše symbolickou hlavou Rzeczpospolité bez reálné moci, a obzvláště se zasazoval o politická práva měšťanů, kterým mělo být umožněno zasedat na sejmů. Propagoval též nezávislou a neutrální zahraniční politiku a navýšení armády na šedesát tisíc vojáků.³⁴ V jeho pojetí mělo k obrození polského státu dojít cestou mírné, nekrvavé revoluce.³⁵

Prusku se mezitím podařilo docílit toho, že Kateřina pod jeho nátlakem nakonec stáhla návrh na uzavření polsko-ruské aliance ještě před zahájením sejmů, k němuž došlo 7. října 1788, kdy také byla založena konfederace pod vedením Stanisława Malachowského (reprezentoval polskou část státu) a Kazimierza Nestora Sapiehy (reprezentoval Litvu).³⁶ Jednalo se tedy o tzv. zkonfederovaný sejm, na němž se rozhodovalo většinou hlasů a nemohlo být uplatněno *liberum veto*.³⁷ Tento sejm vešel do polských dějin vzhledem ke svému reformátorskému programu jako tzv. Velký nebo též Čtyřletý sejm.

³³ STASZIC, S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, Wrocław 1951, s. 44, 54, 83 a 204.

³⁴ Smlouva s Ruskem z r. 1717 stanovila maximální početní stav polské armády na 24 tisíc vojáků, ovšem skutečný stav nedosahoval ani poloviny. Většinu navíc stále tvořilo staromódní jezdecktvo, protože bylo pod úroveň polského šlechtice sloužit jako pěšák. LORD, R., *The Second Partition of Poland. A Study in Diplomatic History*, London 1915, s. 30; KALINKA, *Ostatnie lata*, t. I, s. 140.

³⁵ ROSTOWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 125–126. Srov. též СТЕГНИЙ, s. 212.

³⁶ Tamtéž, s. 143 a 148.

³⁷ Srov. KONOPCZYŃSKI, *Liberum veto*, s. 306–308; KUTRZEBA, s. 180.

Pruský vyslanec Buchholtz přednesl v sejmu dne 13. října 1788 nótu své vlády, v níž Prusko protestovalo proti plánu polsko-ruské obranné aliance a ve snaze odtrhnout Polsko od Ruska prohlašovalo, že je připraveno garantovat nezávislost a územní celistvost polského státu, což vyvolalo mezi poslanci nepopsatelné nadšení, jak informoval ve své zprávě Petrohrad ruský vyslanec Stackelberg.³⁸ Pruský vyslanec doslova prohlásil, že všichni opravdoví vlastenci a dobří občané Polska se „*mohou plně spolehnout, že Jeho Výsost [pruský král Fridrich Vilém II.] jim poskytne veškerou nezbytnou podporu a účinnou pomoc k zajištění nezávislosti, svobody a bezpečnosti Polska.*”³⁹ Nadšení poslanců pramenilo z faktu, že po dlouhé době s Polskem někdo jednal jako se suverénní zemí a nabízel mu podporu, ačkoliv jak později uvidíme, Prusko tímto postupem pouze sledovalo své vlastní zájmy a svá prohlášení nemínilo vážně. Polský národ se nicméně této vidiny znovunabytí důstojného postavení mezi evropskými zeměmi chopil s radostí, což bylo doprovázeno projevy protiruských nálad.⁴⁰

Entusiasmus polských poslanců, ne vždy zcela realistický, se naplno projevil již 20. října 1788, kdy sejm, inspirován pamfletem Stanisława Staszice, na návrh vojvody sieradzkého Michała Walewského za všeobecného jásotu schválil usnesení o zvětšení polské armády na sto tisíc mužů.⁴¹ Charakteristické bylo, že si poslanci příliš nelámali hlavu se skutečností, že pro armádu o takovém rozsahu je třeba také zajistit potřebné finance, kterými státní pokladna nepřekypovala. Střízlivé hlasy ovšem neměly šanci se v atmosféře všeobecné euforie prosadit. V této situaci se rozhodl do dění zasáhnout ruský vyslanec Stackelberg, který 5. listopadu 1788 intervenoval u krále Stanisława Augusta, aby se on a jeho stoupenci od počínání sejmu distancovali, což král odmítl učinit.⁴² Následujícího dne byla v sejmu přečtena Stackelbergova nóta, v níž zákonodárný sbor varoval, že jakákoli změna státního zřízení, garantovaného polsko-ruskou smlouvou z r. 1775, bude vmínána jako porušení této smlouvy a bude mít za následek ztrátu carevnina přátelství ke králi a Rzeczpospolité.⁴³ Zároveň dostal Stackelberg z Petrohradu příkaz, aby se snažil sejm co nejrychleji rozpustit.⁴⁴

³⁸ СТЕГНИЙ, s. 212.

³⁹ *Recueil des déductions, manifestes, déclarations, traités et autres actes et écrits publics, qui ont été rédigés et publiés pour la cour de Prussie par le ministre d'État comte de Hertzberg depuis l'année 1778 jusqu'à l'année 1789*, vol. II, Berlin 1789, s. 481–482.

⁴⁰ Srov. ZAMOYSKI, s. 307.

⁴¹ KALINKA, W., *Sejm czteroletni*, t. I, Kraków 1895, s. 201–202. Srov. též STASZIC, s. 113 a СОЛЮБЬЕВ, s. 195.

⁴² ZAMOYSKI, s. 308.

⁴³ KALINKA, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 259–260.

⁴⁴ СТЕГНИЙ, s. 213.

Stackelbergova nóta způsobila v sejmu pobouření, které se snažil mírnit král Stanisław, jenž varoval před zbytečným provokováním Ruska a prohlásil, že není žádná mocnost, „*jejíž zájmy by byly v menším rozporu s našimi než Rusko*.“⁴⁵ Král nicméně souhlasil s prodloužením zasedání sejmu nad rámec právem stanovených šesti týdnů a v této souvislosti se ve svém projevu dne 10. listopadu 1788 přihlásil k politice sejmu, když prohlásil: „*Král s národem, národ s králem, to je heslo, od něhož neumím v průběhu svého života ustupovat*.“⁴⁶

Sejm, jehož jedním z nejvýraznějších vůdců byl představitel vůči králi opoziční tzv. patriotické strany (*stronnictwo patriotyczne*)⁴⁷ Ignacy Potocki, si v průběhu listopadu a prosince přisvojil důležité pravomoci náležející do té doby Stálé radě, což bylo namířeno jak proti králi, tak proti ruskému vyslanci Stackelbergovi. Dne 3. listopadu 1788 zrušil vojenské oddělení rady (*Departament Wojskowy*) a nahradil ji vojenskou komisí (*Komisja Wojskowa*), která podléhala pouze sejmu. Podobně postupoval i v případě oddělení zahraničních věcí, jež 9. prosince nahradila deputace sejmu. Tyto kroky nemohly nevzbudit nelibost Petrohradu.

Prusko, které bylo hlavní oporou patriotické strany a do značné míry inspirátorem její politiky, ústy svého vyslance Buchholtze 20. listopadu 1788 v další nótě prohlásilo, že sejm se nemusí ohlížet na ruskou garanci z r. 1775 a má právo provádět takové reformy svého politického systému, jaké uzná za vhodné. V závěru Buchholtz připomněl, že Berlín rovněž vyzval Petrohrad, aby stáhl své vojáky z polské Ukrajiny, již ruská armáda používala jako základnu pro své operace proti Osmanské říši.⁴⁸ Král Stanisław v počínání Pruska spatřoval snahu o destabilizaci situace v Polsku, která by mohla Rusko donutit s ním uzavřít dohodu – Prusko se vzdá svého vlivu na patriotickou stranu a přestane podporovat reformy výměnou za ruský souhlas s anexí polského území, která byla dlouhodobým cílem pruské politiky.⁴⁹

Jakmile se však demontáž ruského protektorátu jednou dala do pohybu, stěží ji mohlo něco zastavit. Dalším cílem patriotů bylo dosáhnout zrušení Stálé rady jakožto nástroje ruského vlivu v Polsku. Debata na toto téma se v sejmu rozproudila 19. ledna 1789. Kazimierz Nestor Sapieha, maršálek litevské konfederace, horoval proti nepřipustnému vměšování ciziny, poslanec Jan Suchorzewski prosil krále, aby zbavil národ hanby, kterou představuje podřízenost Rusku.

⁴⁵ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 151; KALINKA, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 260–261.

⁴⁶ Tamtéž, s. 152.

⁴⁷ Nesourodá opozice vůči králi se v sejmu dělila na dva hlavní tábory: patrioty, kteří usilovali o reformy v duchu činnosti Famílie Czartoryských ze 60. let (zrušení veta ap.), a tzv. republikány (*stronnictwo republikańskie*, příp. *hetmańskie*), kteří naopak ve vetu spatřovali jednu ze základních „zlatých svobod“ a přáli si návrat do saských časů.

⁴⁸ ZAMOYSKI, s. 310. Srov. též *Recueil des déductions*, t. II, s. 483–485 a KALINKA, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 296–297.

⁴⁹ ZAMOYSKI, s. 311.

Opozice navíc podmínila zrušením rady svůj souhlas se schválením daní nezbytných pro budování nové armády. Debata se protáhla až hluboko do noci, a když se konečně přistoupilo k hlasování, stoupenci zrušení rady získali drtivou převahu 120 hlasů proti 11, přičemž 62 členů sejmu se zdrželo.⁵⁰ Symbolicky polskou emancipaci vyjádřil poslanec Karol Radziwiłł tím, že dal vynést židli ruského vyslance Stackelberga z galerie pro diváky v sejmu.⁵¹

Zrušení Stálé rady, jejíž existence byla jedním z bodů polsko-ruské garanční smlouvy z r. 1775, jak neopomněl zdůraznit polskému vyslanci v Petrohradu Augustynu Debolimu vicekancléř hrabě Osterman,⁵² bylo hozenou rukavicí Kateřině II. Postup Poláků u Kateřiny skutečně vzbudil značnou nevoli, ale i s ohledem na skutečnost, že se Rusko již nacházelo ve dvou válečných konfliktech a mělo tak dosti svázané ruce, a vzhledem k obavě, aby ruské výhrůžky nezahnalý Poláky ještě více do pruského náručí, rozhodl se Petrohrad prozatím pro politiku zdrženlivosti. Ovšem ruští diplomaté Bezborodko a Osterman informovali rakouského vyslance u carského dvora Ludwiga Cobenzla, že pokud by došlo k dalšímu sblížení mezi Polskem a Pruskem a uzavření protiruské aliance mezi nimi, dalo by Rusko v takovém případě přednost novému dělení Polska, jež bylo dle názoru rakouského kancléře Kounice skrytým záměrem veškeré pruské politiky v Polsku.⁵³

Carevna se v květnu 1789 rozhodla, i vlivem naléhání vyslance Cobenzla, vyhovět prusko-polskému požadavku na stažení ruských vojsk z polské Ukrajiny, aby Berlín sebrala záminku k dalšímu vyostření vzájemných vztahů.⁵⁴ Nicméně vývoj v otázce případné prusko-polské aliance potvrdil ruské obavy, neboť 10. prosince roku 1789 přednesl pruský vyslanec ve Varšavě Lucchesini v sejmu dopis od krále Fridricha Viléma II., v němž pruský panovník přislíbil uzavření spojenecké smlouvy mezi Pruskem a Polskem. Jednalo se o součást pruské diplomatické ofenzivy, v jejímž rámci Prusko souběžně vyjednávalo skrze svého vyslance v Konstantinopoli s Osmanskou říší o uzavření aliance namířené proti Rakousku a Rusku. K podepsání této smlouvy došlo 31. ledna 1790 a Prusko se v ní zavazovalo vyhlásit císaři a carevně válku a pokračovat v ní, dokud Osmané nezískají veškerá území ztracená v průběhu konfliktu

⁵⁰ KALINKA, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 407–414. Srov. též COJLOBEB, s. 223.

⁵¹ Srov. ZAMOYSKI, s. 311.

⁵² KALINKA, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 415.

⁵³ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 154.

⁵⁴ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 107–109.

a dokonce i Krym. Porta se na druhou stranu zavazovala trvat během mírových jednání na tom, aby Rakousko vrátilo Polsku Halič.⁵⁵

Jednání s Polskem ovšem neprobíhalo tak hladce jako s Osmany. Proti zamýšlené alianci se stavěl král Stanisław August, jemuž ruský vyslanec Stackelberg důrazně připomínal, že Petrohrad by Polákům případné protiruské spojení s Pruskem neprominul. Král se rozhodl vyjednávání zkomplikovat požadavkem, aby případná spojenecká smlouva byla doplněna o obchodní dohodu, jež by snížila tranzitní cla na zboží dovážené do Polska ze zahraničí, které muselo v důsledku prvního dělení putovat z gdaňské enklávy přes pruské území. Polského požadavku se rozhodl využít pruský ministr zahraničí Hertzberg a v domněnku, že to bude pro Poláky přijatelné, poručil Lucchesinimu, aby ve Varšavě navrhl odstoupení Gdaňsku a Toruně Prusku výměnou za uzavření aliance a snížení cel.⁵⁶ Poláci byli pruským požadavkem natolik konsternováni, že Lucchesini požádal Berlín, aby mohl vzít návrh obchodní dohody a s ní spojené teritoriální nároky zpět a uzavřít pouze spojeneckou smlouvu.⁵⁷ Ta byla nakonec podepsána 29. března 1790.⁵⁸ Polsko a Prusko si navzájem garantovaly územní celistvost s tím, že nejsou vyloučeny jisté teritoriální úpravy v budoucnosti. V případě napadení si slibovaly vzájemnou vojenskou pomoc a důležitý článek VI smlouvy stanovil, že v případě vměšování se nějaké mocnosti do vnitřních záležitostí Polska (zřejmě narážka na Rusko) Prusko nabídne své služby jako prostředník a v případě vypuknutí ozbrojeného konfliktu přispěchá Rzeczpospolité na pomoc.⁵⁹

Všechno nasvědčovalo tomu, že se schyluje k válečnému střetnutí mezi Pruskem a Polskem na jedné a Rakouskem na druhé straně. Mezinárodní situace se ovšem výrazně změnila se smrtí rakouského císaře Josefa II. v únoru 1790 a nástupem jeho bratra Leopolda II., dosavadního velkovévody toskánského. Leopold přebíral habsburské soustátí v hluboké krizi a jeho bezprostředním cílem po nástupu na trůn bylo ukončit nákladnou válku s Osmanskou říší, předejít konfliktu s Pruskem a Polskem a získat zpět pod kontrolu Rakouské Nizozemí, v němž na podzim 1789 vypuklo protihabsburské povstání.⁶⁰ Habsburský císař proto inicioval diplomatická jednání s Pruskem. Do rakouských karet hrál fakt, že pruský spojenec, britský ministerský předseda William Pitt mladší, odmítal podpořit agresivní politiku Berlína vůči Vídni

⁵⁵ Text smlouvy srov. *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862 par le comte d'Angeberg*, Paris 1862, s. 216–220; MADARIAGA, s. 411.

⁵⁶ Srov. COJIOBEB, s. 229.

⁵⁷ Srov. DEMBIŃSKI, B. (ed.), *Documents relatifs à l'histoire du deuxième et troisième partage de la Pologne*, t. I, Lwów 1902, s. 423–426.

⁵⁸ Text smlouvy srov. *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 222–226.

⁵⁹ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 120–126.

⁶⁰ Tamtéž, s. 129.

v případě, že Leopold svolí k uzavření míru s Osmanskou říší na základě principu *status quo ante bellum*, k čemuž se habsburský panovník zdál být připraven.

Po měsíci vyjednávání, kdy pruská armáda o síle 160 tisíc mužů stála ve Slezsku a značná část polské armády byla připravena na hranicích s Haličí, podepsaly Prusko a Rakousko 27. července 1790 ve slezském Reichenbachu tzv. reichenbašskou konvenci, která zažehnala hrozbu prusko-rakouské války. Rakousko souhlasilo s uzavřením míru s Osmany na základě *status quo ante bellum* a zavázalo se nepomáhat nadále svému spojenci Rusku, pokud se Petrohrad rozhodne pokračovat ve válce. Na oplátku Prusko přislíbilo pomoci Rakousku při obnovení jeho vlády nad vzbouřeným Nizozemím.⁶¹ Podepsání reichenbašské konvence způsobilo ve Varšavě velké zklamání. Poláci se již viděli, jak za pomoci svého pruského spojence získají od Rakouska zpět ztracenou Halič. Místo toho se Polsko dostalo do komplikovaného mezinárodního postavení a vyšlo z celé situace úplně nejhůře – stihlo si znepřátelit Rusko i Rakousko, a od Pruska nic nezískalo.⁶²

Poté co Fridrich Vilém v Reichenbachu donutil Leopolda vzdát se jakýchkoliv územních zisků na úkor Osmanské říše a uzavřít mír, považoval pruský panovník za věc cti donutit v součinnosti se svým britským spojencem k témuž i ruskou carevnu. Britsko-pruskou výzvu v tomto smyslu však Kateřina na konci srpna 1790 jednoznačně odmítla. Jejím cílem, od kterého odmítala ustoupit, byl zisk pevnosti Očakov a přilehlého území mezi Bugem a Dněstrem. V jejím rozhodném odporu ji navíc posilovala skutečnost, že se jí podařilo v srpnu 1790 ukončit válku se svým bratrancem, švédským králem Gustavem III. uzavřením míru ve Värälä, což Kateřina okomentovala v dopise Potěmkinovi slovy: „*Jednu tlapu jsme z bahna vytáhli, až vytáhneš druhou* [tj. ukončíš vítězně válku s Turky], *zazpíváme alleluja*.“⁶³

Od léta 1790 až do jara 1791 byla celá Evropa v napětí, zda Prusko a Velká Británie přistoupí k válce proti Rusku s cílem donutit ho uzavřít mír s Osmany bez jakýchkoliv anexí. Krize vyvrcholila koncem března a začátkem dubna 1791, kdy britský ministerský předseda William Pitt mladší poslal do Berlína text ultimáta v tomto smyslu, jež plánoval podpořit přesunutím části britské flotily do Pobaltí a pruskému králi doporučoval soustředit na hranicích Východního Pruska dostatečně silný armádní sbor a ohrožovat ruské Livonsko. Kateřina nicméně v této hře nervů, i přes obavy svých rádců, neustoupila a dále trvala na svém, což se jí následně

⁶¹ Tamtéž, s. 148–149.

⁶² ZAMOYSKI, s. 323.

⁶³ Сборник императорского русского исторического общества, т. XLII, Санкт-Петербург 1885, s. 101. Srov. též LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 153–157.

bohatě vyplatilo. Důležitou roli v této diplomatické krizi sehrál ruský vyslanec v Londýně Semjon Voroncov, kterému se podařilo díky svým kontaktům na britskou opozici soustředěnou kolem lídra Whigů Charlese Jamese Foxe a propagandistické akci zaměřené na britskou veřejnost zmařit Pittův plán. Fox Pittovu protiruskou politiku napadl koncem března 1791 v dolní sněmovně britského parlamentu v rámci debaty nad návrhem vlády na zvýšení výdajů v souvislosti s připravovanou vojenskou akcí, a i když Pitt udržel s obtížemi na své straně ztencenou většinu, rozhodl se nakonec pod tlakem veřejnosti, již v nemalé míře tvořili podnikatelé obchodující s Ruskem, ustoupit 10. dubna na zasedání britského kabinetu od svého ultimáta.⁶⁴

Britský a pruský vyslanec v Petrohradě následně 26. června 1791 informovali carevnu o souhlasu Berlína a Londýna s ruskou anexí Očakova a přilehlého území. O několik týdnů později, 11. srpna 1791, podepsali opuštění Turci s Ruskem příměří a v lednu 1792 i mírovou smlouvu, v níž přistoupili na ruské požadavky. Stejně jako v případě Reichenbachu byl i výsledek diplomatické krize na jaře 1791 pro Polsko nepříznivý, neboť v jeho zájmu byla velká válka proti Rusku za účasti několika států, v níž by mělo mnohem větší šanci se natrvalo prosadit proti svému mocnému východnímu sousedovi, než když vůči němu stálo osamoceno o rok později,⁶⁵ jak uvidíme dále v textu.

Nyní je ovšem čas vrátit se do Varšavy, kde mezitím co pozornost evropské veřejnosti byla upřena na revoluční Francii a hrozící konflikt mezi britsko-pruskou koalicí a Ruskem, část polských vlastenců usilovně pracovala na zásadní reformě politického systému země, jejímž cílem bylo učinit z Rzeczpospolité silný, životaschopný stát.

⁶⁴ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 178–190. Pro popis Voroncovovy propagandistické činnosti, za níž od Kateřiny získal řád sv. Vladimíra, srov. jeho autobiografické poznámky, Архив князя Воронцова, к. VIII, Москва 1876, s. 19–23, a jeho dopis bratru Alexandrovi, Архив князя Воронцова, к. XXXIV, Москва 1888, s. 466–474. V jiném dopise svému bratrovi z 29. března 1791 vyslanec Voroncov s nadšením popisoval, že vůdce opozice Fox během parlamentní debaty „mluvil jako anděl“, Архив князя Воронцова, к. IX, Москва 1876, s. 189–190. Carevna Kateřina si jako výraz uznání objednala mramorovou bustu Foxe, který podle ní svým řečnickým uměním zabránil válce mezi Británií a Ruskem. *Дневник А. В. Храповицкого 1782–1793*, Санкт-Петербург 1874, s. 365.

⁶⁵ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 190–191.

2 Ústava 3. května

2.1 Příprava a schválení ústavy

Vypracování a schválení nové ústavy bylo hlavním úkolem, který si patrioté předsevzali na Velkém sejmu. Dne 7. září 1789 sejm ustavil Deputaci k formě vlády (*Deputacja do formy rządu*), jež měla připravit návrh ústavy. Jejím předsedou byl zvolen biskup Adam Krasiński, bývalý vůdce Barské konfederace, avšak nejdůležitější osobou v ní byl vůdce patriotů Ignacy Potocki. Sejm následně dne 23. prosince 1789 schválil rámcové Zásady ke zlepšení formy vlády (*Zasady do poprawy formy rządu*), které vypracoval právě Potocki. Zásady prozatím pomíjely otázku elektivnosti či dědičnosti trůnu, neboť v této otázce bylo možné očekávat největší odpor zastánců zlatých šlechtických svobod. Po schválení tohoto dokumentu práce na ústavě na několik měsíců ustaly, protože se pozornost soustředila na vyjednávání s Pruskem ohledně uzavření spojení.⁶⁶

Novou dynamiku práce na ústavě získaly po 10. květnu 1790, kdy sejm poručil deputaci, aby v blízké době předložila komplexní návrh základního zákona státu. V této době se začíná rýsovat postupné sblížení mezi králem a vůči němu původně opozičně naladěnými patrioty. Důležitou roli hrál králův rádce, italský kněz a osvícenec Scipione Piattoli,⁶⁷ který během května až července 1790 plnil funkci prostředníka, přes něhož si Ignacy Potocki a Stanisław August vyměňovali názory na podobu budoucí ústavy. Potocki ovšem královy námitky a poznámky ve svém návrhu, který deputace předložila sejmu 2. srpna 1790, zohlednil pouze nepatrně. Návrh byl neobyčejně rozsáhlý (obzvláště ve srovnání s později přijatou ústavou), čítal totiž celkem 658 článků. Hlavní roli v politickém životě měl hrát sejm, který měl volit všechny vysoké státní úředníky s výjimkou biskupů, složení vlády (nesoucí již pozdější označení *Straż praw*) bylo zcela nezávislé na králi a její kompetence slabé. Zároveň návrh obsahoval omezení kategorie politicky aktivních občanů na vlastníky půdy a především zásadu dědičnosti trůnu; tyto principy se pak promítly i do konečné podoby ústavy.

Potockého projekt se setkal v sejmu s kritikou i v rámci patriotického tábora, především kvůli své rozsáhlosti a nepřehlednosti, které také způsobily, že návrh v zákonodárném sboru uvízl

⁶⁶ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 172–177.

⁶⁷ Více k této zajímavé postavě polského osvícenství srov. BOZZOLATO, G., *Polonia e Russia alla fine del XVIII secolo. Scipione Piattoli: un avventuriero onorato*, Padova 1964.

na několik měsíců. Mezitím proběhly v listopadu 1790 nové volby, jelikož vypršela lhůta dvou let, po jejímž uplynutí se měl sejít sejm nový. Vůdci sejmu se však rozhodli dosavadní sejm, jehož poslanci již byli zkušení a který navíc ještě nesplnil svůj hlavní úkol, nerozpouštět a pouze dovolit nové poslance, čímž se počet jeho členů zdvojnásobil.

Ignacy Potocki se nakonec vzhledem k relativnímu neúspěchu svého ústavního návrhu a jeho pomalému projednávání v sejmu rozhodl k užší spolupráci s králem, jemuž také 4. prosince 1790 během audience postoupil iniciativu ve vypracování nové ústavy.⁶⁸ Král se tohoto nelehkého úkolu ujal, při redigování textu mu pomáhali již zmíněný Scipione Piattoli a královský komoří Aleksander Linowski. Situace se nyní obrátila a byli to patrioté, především Potocki, Hugo Kołłątaj a maršálek sejmu Stanisław Malachowski, kteří vznášeli připomínky ke královskému návrhu. Král například navrhoval zcela eliminovat polsko-litevský dualismus zřízením společných institucí pro obě části státu. Ve Stanisławově koncepci měly „*dva národy, polský a litevský, od nynějška tvořit pouze jeden národ.*“⁶⁹ Patrioté kolem Potockého ovšem stáli na stanovisku zachování polsko-litevského dualismu, a proto král v konečné redakci svého návrhu otázku vztahu mezi Litvou a Korunou zcela pominul. Král byl rovněž odpůrcem závazných instrukcí regionálních sejmíků, které volily poslance na celopolský sejm, jejichž mandát byl v důsledku této skutečnosti imperativní, a proto král ve svém návrhu zdůraznil, že poslanci jsou představiteli celého národa a mají se rozhodovat podle svého přesvědčení.⁷⁰

Král poslal konečnou verzi svého návrhu ústavy pod názvem *Reforma konstytucji* patriotickému táboru na začátku března 1791. Stanisławův návrh následně doplnili svými připomínkami maršálek Stanisław Malachowski, Ignacy Potocki a Hugo Kołłątaj, jenž vypracoval novou redakci textu pod názvem *Prawa konstytucyjne*, která se již mnoho nelišila od konečného textu ústavy 3. května. Nastoupila poslední etapa příprav, které se účastnil již širší okruh patriotů a která probíhala na tajných schůzkách v apartmánu Scipiona Piattoliho ve varšavském královském zámku.

Zbývalo přistoupit k poslednímu kroku, schválení ústavy v sejmu. Patrioté a král se rozhodli vzhledem k očekávatelnému odporu příznivců starých pořádků použít lsti a zvolili k provedení svého de facto státního převratu období Velikonoc, kdy většina konzervativních poslanců odjela na svátky domů a ve Varšavě zůstali převážně ti, kteří byli nové ústavě nakloněni a byli o plánu

⁶⁸ ZAMOYSKI, s. 332; ŁOJEK, J. (ed.), *Rok nadziei i rok klęski 1791–1792. Z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Deboli*, Warszawa 1964, s. 46.

⁶⁹ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 209.

⁷⁰ Tamtéž, s. 210–211.

na její přijetí předem informování. Datum převratu bylo stanoveno na 5. května 1791, ale vzhledem k tomu, že se o plánu dozvěděl ruský vyslanec Bulgakov, bylo rozhodnuto provedení akce urychlit o dva dny. V předvečer přijetí ústavy, 2. května, podepsalo 83 poslanců a senátorů v domě maršálka Małachowského slib na podporu nové ústavy; stoupenci ústavy se rozhodli porušit jednací řád sejmu, který předpokládal, že návrh má být vydán tiskem, doručen členům sejmu na třídní posouzení a následně o něm má být vedena diskuse. Stoupenci ústavy se místo toho rozhodli schválit ústavu v jeden den bez jakýchkoliv změn.⁷¹

Ráno 3. května 1791 vojsko pod velením králova synovce, pozdějšího hrdiny napoleonských válek Józefa Poniatowského, obklíčilo královský zámek, kde v 11 hodin dopoledne začalo zasedání sejmu, jehož se účastnilo 182 členů, z toho bylo 110 podporovatelů nové ústavy. Maršálek sejmu Stanisław Małachowski přečetl její text s názvem *Ustawa Rządowa* (Vládní zákon) a po jejím přečtení prohlásil, že tato ústava bude lepší než anglická a americká, neboť kombinuje to nejlepší z obou a přizpůsobuje to polským poměrům. Král Stanisław August posléze požádal shromáždění, aby byl zproštěn královské přísahy, která zakazovala, aby byl za života panujícího krále zvolen jeho nástupce. Prohlásil rovněž: „*Považuji za šťastný den, v němž se přečtený návrh promění v zákon, a doufám, že to bude den dnešní. O to prosím všechny dobře smýšlející, a jak jsem již jednou řekl, tak budu opakovat až do smrti: Král s národem, národ s králem.*“⁷²

V tu chvíli se na podlahu sálu vrhl jeden z odpůrců ústavy Jan Suchorzewski, který za sebou vlácel svého šestiletého syna a v patetickém gestu vykřikoval, že jej radši zabije, aby se nedožil nesvobody a tyranie, kterou patrioté zavedením dědičné monarchie Polsku připravují. Následovala několikahodinová vzrušená debata, během níž král začal pochybovat, že se dílo podaří dovést do zdárného konce. Nakonec se kolem šesté hodiny večer zvedl poslanec Michał Zabiełło a vyzval krále, aby složil přísahu na novou ústavu, že ho poslanci budou následovat. Král složil přísahu do rukou krakovského biskupa a obrátil se na shromáždění se slovy: „*Vyzývám všechny, kteří milují svou vlast, ať jdou se mnou do kostela složit Bohu společnou přísahu a díkůvzdání, že nám dovolil vykonat tak slavné a spásné dílo.*“⁷³ Členové sejmu s králem v čele se za jásotu varšavského davu vydali do katedrály sv. Jana, kde se před 27 lety

⁷¹ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 231–232.

⁷² Tamtéž, s. 234.

⁷³ *Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane*, Poznań 1867, s. 135.

uskutečnila Stanisławova korunovace a kde nyní biskupové, poslanci a senátoři slavnostně přísahali na novou polskou ústavu.⁷⁴

2.2 Obsah ústavy

Ústava 3. května byla korunou reformních snah Velkého sejmu z let 1788–1792. Jednalo se o první moderní psanou ústavu v Evropě – o několik měsíců předběhla první francouzskou revoluční ústavu ze září 1791. Ačkoliv oba dokumenty vycházely ze stejného inspiračního zdroje, osvícenské filosofie, jejich základní tendence byla značně odlišná, neřku-li protikladná. Tento fakt ostatně konstatoval, ve snaze distancovat se od událostí ve Francii, sám poslední polský král Stanisław II. August v dopise polskému vyslanci v Londýně Franciszkovi Bukatymu ze dne 16. května 1792, v němž psal, že „*náš zákon ze 3. května a vše, co z něj vyšlo, představuje téměř úplný opak francouzské revoluce.*”⁷⁵ Protichůdná tendence obou ústav vyplývala především z rozdílné podoby státního zřízení v Polsku a Francii. Francie 17. a 18. století byla prototypem evropského absolutistického státu, v němž se všechny nitky moci sbíhaly v ruku panovníka, jehož pozice byla neobyčejně silná. Ne tak v Polsku. Z řady historických příčin, mezi nimiž jako jednu z hlavních lze uvést volitelnost polského trůnu od r. 1573, se polským novověkým králům nepodařilo se politicky prosadit vůči šlechtě a jejich postavení bylo ve srovnání s ostatními evropskými státy výrazně slabší. Interregna po smrti panujícího krále byla navíc obdobím, kdy docházelo ke zvýšenému zasahování sousedních mocností do vnitřních polských záležitostí v souvislosti s volbou nového panovníka, zásada volitelnosti trůnu tak neoslabovala pouze pozici monarchie, ale v důsledku i samotný polský stát.

Bylo-li tedy jedním z hlavních cílů francouzské ústavy omezení panovníkovy moci a jeho oslabení v politickém systému země, sledovala polská ústavní listina zásadu přímo protikladnou – posílit pozici panovníka a v jeho osobě i jednu ze tří složek státní moci, moc výkonnou, v polském případě značně atrofovanou. Tomuto účelu mělo mimo jiné sloužit i zavedení principu dědičnosti trůnu v článku VII ústavy.⁷⁶ Článků měla ústava úhrnem jedenáct a lze ji tak zařadit mezi stručné ústavní listiny, které spíše načrtávají hlavní principy politického uspořádání státu, než aby podrobně upravovaly každou z oblastí politického života. Ústavu doplňovaly další

⁷⁴ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 233–235; ZAMOYSKI, s. 337–340; ŁOJEK (ed.), *Rok nadziei i rok klęski*, s. 47–48.

⁷⁵ KALINKA (ed.), *Ostatnie lata*, t. II, s. 218.

⁷⁶ *Ustawa Rządowa czyli Konstytucja 3 maja 1791*, Przemysł 1885, s. 5.

zákony, např. zákon o královských městech ze dne 18. dubna 1791, který obsahoval ustanovení o automatické nobilitaci těch měšťanů, kteří získali v úřadech nebo ve vojsku určitou hodnost⁷⁷ – zde byla reformní strana vedena snahou naklonit si polské měšťanstvo a získat je pro ústavu –, nebo zákon o sejmech ze dne 28. května 1791 a zákon o novém orgánu výkonné moci, tzv. *Straży Praw*, ze dne 6. června 1791.⁷⁸ V případě ústavy 3. května tedy můžeme hovořit o ústavě polylegální.

Nyní pohlédneme blížeji, co oněch výše zmíněných jedenáct článků ústavní listiny konkrétně obsahovalo. V článku I se hovoří o víře římskokatolické jako o státním náboženství (*religia panująca*) Rzeczpospolité, vzhledem k osvěcenským inspiračním zdrojům poněkud překvapí zákaz přestupu z katolicismu na jinou víru, jinak je ovšem v článku garantována náboženská svoboda.⁷⁹ Článek II potvrzuje dosavadní privilegia a svobody šlechty, avšak nezmiňuje se o vyloučení nemajetných příslušníků šlechtického stavu z účasti na regionálních sejmících, tzv. *gołoty*, jež obsahoval zákon o sejmících, schválený 24. března 1791, ale vyhlášený až 28. května 1791 jako část výše zmíněného zákonu o sejmech⁸⁰; tento krok mířil především proti polské magnaterii, která pomocí politické korupce v podobě kupování hlasů nemajetných šlechticů ovládala regionální sejmíky a tím neblaze ovlivňovala i politiku celé země. Tento příklad názorně ilustruje potřebu vnímat polské ústavní reformy v kontextu veškeré doprovodné legislativy a neomezovat se pouze na text samotné ústavy 3. května.

Článek III výslovně označuje za součást ústavy již zmíněný zákon o městech, který kromě nobilitace měšťanů obsahoval jednotný správní řád pro všechna královská města, jež se dosud řídila každé podle svých vlastních privilegií – v tomto kroku můžeme spatřovat i z jiných evropských zemí známý osvěcenský trend k odstraňování rozličných partikularismů z doby středověku a k čím dál větší unifikaci (v r. 1791 mimo jiné vzniká sloučením Starého a Nového Města moderní Varšava). Významné, i když nadále nedostatečné posílení politických práv měst, která na rozdíl od českých zemí nebyla zastoupena na sněmu, představuje připuštění 24 jejich zástupců na zasedání zákonodárného sboru, ovšem pouze s poradním hlasem a pouze v záležitostech měst se týkajících.⁸¹ Článek IV se věnuje problematice vztahů mezi poddaným lidem a vrchností. Osvěcenskou tendenci vstupovat na toto šlechtou zpravidla žárlivě střežené

⁷⁷ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 227.

⁷⁸ Tamtéž, s. 248.

⁷⁹ *Ustawa Rządowa*, s. 1.

⁸⁰ Tamtéž, s. 1–2; BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK, s. 312.

⁸¹ *Ustawa Rządowa*, s. 2; BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK, s. 315.

pole dokládá v článku obsažený slib přijmout sedláky „*pod ochranu práva a státní moci*” (*pod opiekę prawa i rządu krajowego*). Ústava si v tomto článku vyměňovala, že dohled nad dodržováním vzájemných závazků poddaných a vrchností spadá do kompetence vlády. Článek navíc zaručuje nově příchozím z ciziny a navrátilcům osobní svobodu.⁸²

Následující pátý článek v rousseauovském duchu konstatuje, že všechna moc v lidské společnosti pochází z vůle lidu, a v návaznosti na Montesquieua rozlišuje moc zákonodárnou, moc nejvyšší výkonnou reprezentovanou králem a Straží Praw (tj. vládou) a moc soudní.⁸³ Článek VI pojednává o moci zákonodárné, která spočívá v rukou sejmu, dělícího se na dvě komory – poslaneckou sněmovnu (*izba poselska*) a senát, jemuž předsedá král a který se skládá z biskupů, vojevůdů, kastelánů a ministrů. Řádný sejm se má scházet každé dva roky a trvat sedmdesát dní, zároveň však má být připraven kdykoliv během dvouletého období konat i mimořádné zasedání k vyřízení neodkladných záležitostí; poslanci tedy získávají mandát na celé dva roky, a nikoliv pouze na dobu konání sejmu. Článek též poslance výslovně prohlašuje za zástupce celého národa a ruší tím imperativnost mandátu, neboť do té doby byli poslanci vázáni instrukcí regionálního sejmíku, který je zvolil.⁸⁴ Ovšem zdaleka nejdůležitější reformou, kterou tento článek obsahuje, je zrušení zásady *liberum veto*. Článek zakotvuje princip většinového hlasování ve všech otázkách bez výjimky;⁸⁵ rovněž ruší právo se sdružovat v konfederacích, což byl institut vycházející ze středověkého *ius resistendi* a umožňující organizovat legální šlechtický odboj vůči panovníkovi. Ve snaze zabránit častým změnám základního zákona obsahuje též ustanovení o konání mimořádného ústavodárného sejmu s pravomocí zasahovat do ústavní konstrukce až po uplynutí pětadvaceti let platnosti dokumentu.⁸⁶

Článek VII se zabývá mocí výkonnou a postavením krále. V úvodu nalezneme konstatování, že zkušenost polských dějin učí, že zanedbání této části státní moci způsobilo zemi mnohá neštěstí. Nejvyšší výkonnou moc článek přiznává králi a jeho radě, která měla nosit platónský název *Straż Praw*.⁸⁷ Jejími členy byli král jako předseda, primas jako hlava polského duchovenstva a předseda Vzdělávací komise (plnila funkci ministerstva školství), ministr policie (vykonával především dohled nad městy), ministr pečeti (vnitra), ministr války, ministr financí a ministr zahraničních věcí. Zasedání Straže se ještě mohli bez hlasovacího práva účastnit

⁸² *Ustawa Rządowa*, s. 2–3.

⁸³ Tamtéž, s. 3.

⁸⁴ Tamtéž, s. 3–4; LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 200.

⁸⁵ KONOPCZYŃSKI, *Liberum veto*, s. 427.

⁸⁶ *Ustawa Rządowa*, s. 3–4.

⁸⁷ ZAMOYSKI, s. 342.

plnoletý nástupce trůnu a maršálek sejmů.⁸⁸ Král byl svého druhu doživotním předsedou vlády, v tom se jeho postavení v něčem blížilo pozici amerického prezidenta, spíše než roli konstitučního monarchy, stojícího jako arbitr nad politickou scénou. Měl pravomoc jmenovat ministry na období dvou let, kterým sejm mohl vyslovit nedůvěru 2/3 hlasů obou spojených komor. Panovníkovu pozici jako hlavu výkonné moci oslabovala skutečnost, že každé rozhodnutí Straže povinně vyžadovalo kromě jeho podpisu navíc kontrasignaci jedním z ministrů. Zvláštností ústavy 3. května bylo, že ministři nestáli v čele hlavních správních úřadů, jimiž nebyla ministerstva, ale tzv. velké komise - kromě již zmíněné Vzdělávací komise se jednalo o Policejní komisi, Vojenskou komisi a Fiskální komisi. Tyto orgány sice formálně podléhaly Straži, ale jejich členy, komisaře, vybíral sejm. Velkým komisím se pak následně zodpovídaly nižší správní orgány, tzv. pořádkové komise v jednotlivých vojvodstvích. Vznikla zde tedy určitá dvoukolejnost moci.⁸⁹

Další kardinální změnou, kterou přináší článek VII ústavy, je zavedení principu dědičnosti polského trůnu, jenž má Polsku pomoci se vyvarovat pohromám bezkráloví. Autoři ústavy sice tuto pasáž uvádějí poněkud obmyslnou a záměrně matoucí frází, že „*chceme a ustanovujeme, aby polský trůn byl navždy volitelný v rámci dynastií*.“⁹⁰ Ovšem z následujícího textu vyplývá, že se jedná pouze o zastírací manévr, jak zmást a uchlácholit „zlatým svobodám“ oddanou polskou opozici tím, že se v ústavě objevuje sousloví volitelný trůn; smysl je ovšem takový, že polský trůn se stává dědičným v rámci jedné dynastie a národ si pouze vyhrazuje právo výběru nové dynastie po vymření té panující. Polská koruna je v článku nabídnuta – aniž by byl však předem konzultován – saskému kurfiřtovi Fridrichu Augustovi III. z rodu Wettinů, který se tak měl stát nástupcem Stanisława II. Augusta. V případě, že by saský kurfiřt neměl mužského potomka, měl se jeho dědicem stát manžel kurfiřtovy jediné dcery Marie Augusty Nepomuceny, vybraný se souhlasem sejmů; Marie Augusta samotná je v textu označována jako polská infantka.⁹¹ Šlo zde tedy o pokus navázat na saské období v polských dějinách (1697–1763), které bylo ovšem paradoxně právě spojeno s postupujícím úpadkem vážnosti a moci polského státu, projevujícím se ochromením politického života a zasahováním sousedních mocností do vnitřních záležitostí země, tedy jevy, jimž se nová ústava snažila čelit.

⁸⁸ BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK, s. 312–313.

⁸⁹ *Ustawa Rządowa*, s. 4–6; BARDACH – LEŚNODORSKI – PIETRZAK, s. 313.

⁹⁰ „*Tron polski elekcyjnym przez familie mieć na zawsze chcemy i ustanawiamy*.“ *Ustawa Rządowa*, s. 5.

⁹¹ *Ustawa Rządowa*, s. 4–6.

Články VIII-X ústavy se věnují otázkám organizace soudnictví, regentství a výchovy nástupců trůnu, jejichž podrobnější rozbor není z hlediska našeho výkladu nutný. Naopak zajímavý doklad změn v pojetí národa směrem od šlechtického k modernímu, nadstavovskému charakteru představuje poslední, jedenáctý článek, nadepsaný *Národní ozbrojená síla* a hovořící o tom, že „*všichni obyvatelé jsou obránci (...) národních svobod.*“⁹²

Za články ještě následuje závěrečná deklarace „shromážděných stavů“, jež prohlašuje všechny zákony, ať již minulé či současné, které by byly v rozporu s ústavou, za zrušené a opět zdůrazňuje, že veškeré zvláštní právní předpisy upřesňující a rozvádějící ustanovení jednotlivých článků se považují za neoddělitelnou součást ústavy. Deklarace požaduje, aby v průběhu jednoho měsíce na obranu nové ústavy přísahalo celé národní vojsko, nařizuje, aby se 8. května, v den sv. Stanislava, polského patrona, konaly po celé zemi děkovné bohoslužby a aby byl na památku přijetí dokumentu *ex voto* všech stavů vystavěn kostel zasvěcený v osvícenském duchu Nejvyšší prozřetelnosti. Závěrem obsahuje deklarace varování, že každý, kdo by se nové ústavě protivil, má být označen za nepřítele vlasti, zrádce a buřiče a co nejpřísněji potrestán.⁹³

2.3 Reakce sousedních velmocí

Jak na novou polskou ústavu reagovaly sousední velmoci? Prusko bylo přijetím dokumentu velice znepokojeno; první zprávy o tom, že se něco podobného chystá, došly do Berlína 30. dubna 1791 v depeši zástupce pruského vyslance ve Varšavě Augusta Friedricha Ferdinanda von der Goltze⁹⁴ – v reakci na to sepsali pruští ministři pro krále Fridricha Viléma II. zprávu, v níž panovníka varovali, že zavedení dědičné monarchie v Polsku by mohlo mít pro Prusko nedožrnné následky. Stejně varování obsahovala rovněž instrukce pro Goltze sepsaná nesmiřitelným odpůrcem polské ústavy, pruským ministrem zahraničí Ewaldem Friedrichem von Hertzbergem, která zdůrazňovala, že mocenská pozice Pruska bude dlouhodobě zajištěna pouze v případě, že Polsko zůstane slabou, volební monarchií.⁹⁵

Pruský král se nicméně zpočátku rozhodl naoko vyjádřit podporu polskému reformnímu úsilí. Svému zástupci ve Varšavě Goltzovi poručil v depeši z 9. května 1791, aby vyjádřil

⁹² Tamtéž, s. 7.

⁹³ Tamtéž, s. 8.

⁹⁴ Zastupoval nepřítomného vyslance Girolama Lucchesiniho (1751–1825), který se účastnil mírového kongresu ve Svišťově.

⁹⁵ KOCÓJ, H., *Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja. Zagadnienia wybrane*, Kraków 1998, s. 14–15.

„upřímné blahopřání králi, maršálkům sejmu a všem, kteří se podíleli na tomto velikém díle.“⁹⁶ Stejný postoj pruský král zastával i v přímé korespondenci s polským králem, se saským kurfiřtem a při audiencích polského vyslance v Berlíně Stanisława Jablonowského.⁹⁷ Důvodem této na první pohled přátelské reakce byla souběžná diplomatická krize mezi aliancí Velké Británie, Pruska a Nizozemí na jedné straně a Ruskem na straně druhé, spočívající ve snaze donutit Rusko k uzavření míru s Osmanskou říší bez jakýchkoliv anexí a hrozící přerůst ve válečný konflikt. V této napjaté situaci si pruský král nepřál antagonizovat své sousedy Polsko a Sasko, jehož dynastie měla získat polský trůn.⁹⁸ Zároveň s navenek projevovanou blahosklonností však svému vyslanci ve Varšavě poručil, aby bedlivě sledoval, kdo připadá v úvahu jako manžel saské infantky; pruský král se totiž obával, aby nedošlo k jejímu sňatku s arciknížetem rakouským nebo ruským.⁹⁹ S postupem času pruský panovník nabádal své diplomaty k co největší míře zdrženlivosti, Goltzovi 11. listopadu 1791 přikázal, aby se vystříhal jakýchkoliv komentářů ohledně vnitřních záležitostí Polska, které by mohly Prusko zavazovat, a aby zachovával naprosto pasivní postoj. V depeši Lucchesinimu ze dne 27. listopadu 1791 Fridrich Vilém II. zdůrazňoval, že v polsko-pruské spojenecké smlouvě z března 1790 Polsku garantoval pouze nezávislost a územní celistvost, nikoliv podporu nové ústavy, která byla navíc přijata až po uzavření tohoto spojení a bez konzultace s ním.¹⁰⁰ Svě jasně negativní stanovisko k polské reformní ústavě 3. května pruský král vyjádřil v depeši Lucchesinimu ze dne 19. března 1792, v níž prohlásil, že není v jeho zájmu, aby v jeho sousedství vyrostla nová mocnost,¹⁰¹ a v dopise pruskému vyslanci Jacobimu do Vídně z 24. března téhož roku, v němž podtrhoval, že „zavedení principu dědičnosti trůnu v Polsku a obzvláště permanentní spojení této koruny s kurfiřstvím saským je v přímém protikladu s nejzákladnějšími zájmy mé monarchie.“¹⁰²

Rakousko mělo ze všech sousedních mocností k nové polské ústavě nejvstřícnější postoj. Dlouholetý šéf habsburské zahraniční politiky, kníže Václav Antonín z Kounic a Rietbergu, poslal 24. května 1791 do Petrohradu nótu, v níž naznačoval, že jak petrohradský, tak vídeňský dvůr mohou být s polskými reformami spokojeny, neboť jejich důsledkem bude posílení královské moci, oslabení magnátů a celková stabilizace země, která nijak nemůže ohrozit

⁹⁶ Tamtéž, s. 52.

⁹⁷ Srov. ŁOJEK (ed.), *Rok nadziei i rok klęski*, s. 52.

⁹⁸ KOCÓJ, *Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja*, s. 16.

⁹⁹ Tamtéž, s. 22–23.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 25.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 32.

¹⁰² Tamtéž, s. 75.

postavení Rakouska a Ruska, ale naopak se může stát užitečným spojencem. Kounic rovněž vyjadřoval naději, že Poláci konečně nahlédnou, že je to pouze Prusko, kdo má zájem na teritoriálních ziscích na úkor polského státu, a že tudíž bezpečnost země závisí na úzkých vztazích s Vídní a Petrohradem.¹⁰³ Vídeň tedy nepočítala s a priori nepřátelským stanoviskem Ruska k ústavě, ba naopak se domnívala, že její podpora je v souladu s ruskými zájmy.¹⁰⁴ Císař Leopold II. psal v dopise saskému kurfiřtovi Fridrichu Augustovi III. ze dne 11. června 1791, že doufá, že kurfiřt splní přání Poláků a ujme se polského trůnu; v dopise z 18. června téhož roku ho dokonce tituloval králem, jako by Fridrich již nabízenou korunu přijal.¹⁰⁵ Saského kurfiřta ovšem polská nabídka, která s ním nebyla předem projednána, dostala do komplikované situace. Musel brát ohled především na politiku svého mocného pruského souseda, jehož si nechtěl znepřátelit. Z tohoto důvodu zaujal Fridrich August vyčkávací taktiku a prohlásil, že nemůže polskou nabídku přijmout, dokud se neseznámí se stanoviskem jeho tří sousedů. V dopise Leopoldovi z 30. prosince 1791 přímo napsal, že „*vždy považoval souhlas tří mocností za základní podmínku svého přijetí [polské nabídky]*.”¹⁰⁶

Poněkud odlišné stanovisko než rakouský císař zastával vyslanec habsburské monarchie ve Varšavě Benedikt de Caché. Jednak soudil, že ústava byla přijata pomocí lsti a její legitimita byla tak poněkud pochybná, jednak poukazoval na fakt, že v jejím přijetí sehrál význačnou roli politický klub,¹⁰⁷ jež je možné srovnat s francouzskými jakobíny.¹⁰⁸ De Caché rovněž vyjadřoval podezření, jež se v souvislosti s výše popsaným pruským stanoviskem může jevit jako paradoxní, totiž že v převratu 3. května a schválení nové ústavy mělo prsty Prusko.¹⁰⁹ Největší vliv na rakouský postoj k polské ústavě měla ovšem v konečném důsledku politika Petrohradu, který v této záležitosti dlouho zachovával zlověstné mlčení, aby na konci března 1792 Vídni oznámil, že je pro něj nová polská ústava nepřijatelná a že má v úmyslu vojensky zakročit.¹¹⁰ Rakousko si muselo vybrat mezi podporou polských reformních snah a spojenectvím s Ruskem a s ohledem na své zájmy na Balkáně a v západní Evropě zcela pragmaticky zvolilo druhou možnost.¹¹¹

¹⁰³ Tamtéž, s. 176.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 177.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 177–178.

¹⁰⁶ BEER, A. (ed.), *Leopold II., Franz II. und Catharina. Ihre Correspondenz*, Leipzig 1874, s. 250.

¹⁰⁷ Caché zde má na mysli osvícenského kněze Hugona Kołłątaja (1750–1812) a jeho spolupracovníky.

¹⁰⁸ KOCÓJ, *Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja*, s. 178.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 179–180.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 193.

¹¹¹ Tamtéž, s. 184.

V Petrohradě se o nové polské ústavě dověděli po týdnu od jejího přijetí, 10. května 1791, od zvláštního kurýra, kterého poslal ruský vyslanec ve Varšavě Jakov Ivanovič Bulgakov.¹¹² Zpráva o varšavském převratu způsobila ve městě nad Něvou znepokojení, jež projevovali jak carevna a Potěmkin, který tehdy v hlavním městě pobýval po příjezdu z fronty, tak jednotliví ministři. Padaly návrhy na společnou akci tří sousedních velmocí směřující k obnovení statu quo ante, ustavení z řad opoziční polské šlechty konfederace namířené proti ústavě a hovořilo se i o novém dělení země.¹¹³ Ve svém dopise francouzskému spisovateli německého původu, baronu Fridrichu Melchioru Grimmovi, z 10. května 1791 Kateřina psala, že polský sejm překonal v počestlosti francouzské Národní shromáždění a že se „vydal s rukama a nohama svázanýma na milost polského krále tím, že zrušil liberum veto, palladium jejich polské svobody, právo konfederace a zavedl dědičnost králů.“ Poláci musí být posedlí ďáblem, pokud jsou do takové míry schopni se mýlit ohledně svých vlastních nejzákladnějších zájmů.¹¹⁴ Ve stručném vzkazu z téhož dne, určeném faktickému šéfovi ruské zahraniční politiky té doby hraběti Alexandru Bezborodkovi,¹¹⁵ Kateřina zdůrazňovala, že pokud se mezi polskou šlechtou objeví tendence k utvoření opoziční konfederace, měl by toho Petrohrad bez zbytečných odkladů využít.¹¹⁶

Dne 18. května 1791 dorazil do ruské metropole další kurýr z Varšavy s podrobnějšími informacemi o nové polské ústavě. Kateřina následně svolala na 23. května jednání Státní rady, která po jednání o událostech v Polsku dospěla k závěru, že „pokud bude nová forma vlády v celém Polsku přijata a udrží se, bude to v neprospěch sousedních mocností, a tedy i Ruska.“ Současně ovšem rada nabádala, že je před přijetím jakéhokoliv rozhodnutí třeba nejprve prošetřit, jestli za změnami v Polsku nestojí Prusko, a poukazovala rovněž na probíhající válku s Osmanskou říší a s ní související diplomatickou krizi ve vztazích s Berlínem a Londýnem. Na závěr Státní rada doporučovala poradit se o nastalé situaci v Polsku se spojeneckou Vídní.¹¹⁷

Carevna přijala obezřetný přístup rady za svůj a poručila svému vyslanci Bulgakovovi, aby i nadále zachovával pasivní postoj, v soukromí však aby povzbuzoval zastánce starých pořádků a ujišťoval je o případné ruské pomoci.¹¹⁸ Stejnou linii nalezneme i v nedatovaném vlastnoručním carevniňě dopise hraběti Bezborodkovi, napsaném po 3. květnu 1791, v němž

¹¹² ŁOJEK, *Geneza i obalenie*, s. 174; ТИМОЩУК, В. *Польская конституция 3-го мая и отношение к ней России*, in: *Русская старина*, т. 118, в. 4–6, 1904, s. 169.

¹¹³ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 207; ŁOJEK (ed.), *Rok nadziei i rok klęski*, s. 54.

¹¹⁴ Сборник императорского русского исторического общества, т. XXIII, Санкт-Петербург 1878, s. 534–535.

¹¹⁵ Nominálně stál v čele ruské zahraniční politiky vicekancléř hrabě Ivan Andrejevič Ostermann.

¹¹⁶ Сборник императорского русского исторического общества, т. XLII, Санкт-Петербург 1885, s. 152.

¹¹⁷ Архив государственного совета, т. I, Санкт-Петербург 1869, s. 853.

¹¹⁸ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 245.

Kateřina zdůrazňovala, že na základě smluv uzavřených s Polskem (v letech 1768 a 1775) může uznat pouze republikánskou¹¹⁹ formu vlády, cokoliv jiného je nelegitimní uzurpace. Ústavu 3. května v tomto dopise označila za revoluci a dílo malého počtu buřičů. Spiklenci podle Kateřiny využili situace, kdy Rusko bylo zavlčeno do války s Osmanskou říší, aby provedli svůj dávno promyšlený plán, přičemž si neodpustili urážky vůči Rusku a jeho panovníci. Carevna nemůže lhostejně přihlížet této revoluci, která je v rozporu se zákony Rzeczpospolité, nemůže lhostejně přihlížet stavu věcí, který je v rozporu se smlouvami mezi Polskem a Ruskem, nemůže nečinně přihlížet úpadku Rzeczpospolité a jejích svobod a je připravena pomoci těm Polákům, kteří si přejí obnovu původního stavu.¹²⁰

Vůbec nejuceleněji pak ruskou politiku vůči ústavě 3. května carevna vyložila v tajném reskriptu knížeti Potěmkinovi z 29. července 1791, pár dní před jeho návratem na frontu. Kateřina v něm opět zdůraznila, že pokud se nová ústava v Polsku ustálí a země se stabilizuje, bude to nevýhodné pro její sousedy. Blaho říše si tedy žádá, aby byla přijata patřičná opatření k odvrácení tohoto zla. Bylo by vhodné ovšem nejdříve ukončit válku s Turky, aby Petrohrad měl rozvázané ruce k zákroku v Polsku, k němuž by mohla být využita část armády vracející se z tureckého bojiště. Kateřina si stěžovala, že Poláci drze odvrhli její garanci politického zřízení a kardinálních zákonů, jež byla přímo zakotvena ve smlouvách s Ruskem, a že činili Petrohradu obtíže ve válce s Osmanskou říší a dokonce se s ní snažili uzavřít spojení. Carevna zmiňuje, že je třeba, aby ji polští odpůrci ústavy jako garantku předchozího systému formálně požádali o pomoc. Dále pak uvádí, že se buď podaří ústavu s pomocí části polské šlechty zrušit a obnovit původní stav, čímž bude bezpečnost Ruské říše na její západní hranici do budoucna zajištěna, nebo bude Rusko muset, pokud pruský král projeví přílišnou lačnost po polském území, souhlasit s novým dělením Polska mezi tři sousední mocnosti. I v tomto případě Rusko posílí svou bezpečnost a k tomu získá nové poddané stejné víry, Rzeczpospolita pak bude v takovém stavu, že již nebude nikoho ohrožovat a bude sloužit pouze jako bariéra mezi mocnostmi. Nejlepší by podle Kateřiny bylo, kdyby nejvýraznější protivníci reforem Velkého sejmu Potěmkina navštívili v jeho hlavním štábu a osobně s ním projednali společný plán; carevna přitom zdůraznila, že je naprosto nezbytné, aby proti ústavě byla založena konfederace, přičemž by bylo z hlediska ruských zájmů vhodné, aby k tomu došlo ještě před vstupem ruských vojsk do Polska. Na závěr reskriptu pak ještě jednou podtrhla, že pokud nebude možné nalézt jiné řešení problému, bude

¹¹⁹ Zde má Kateřina na mysli systém vlády v Polsku v 17. a 18. století, pro nějž se používá označení šlechtická republika, nikoliv moderní republikánské zřízení.

¹²⁰ Сборник императорского русского исторического общества, т. XLII, Санкт-Петербург 1885, s. 157–159.

Petrohrad muset přistoupit na další dělení, avšak tato skutečnost musí polským opozičníkům zůstat utajena.¹²¹

¹²¹ Русский архив, к. II, 1874, s. 281–289.

3 Targowická konfederace a rusko-polská válka roku 1792

3.1 Targowická konfederace

Mezi hlavní představitele opozice vůči ústavě 3. května a Velkému sejmku vůbec patřili polní korunní hetman Seweryn Rzewuski a magnát Stanisław Szczęśny Potocki, kteří po započetí zasedání Velkého sejmu odjeli do zahraničí a od léta 1790 vedli proti jeho činnosti z Vídně publicistickou kampaň, v níž především protestovali proti zavedení dědičnosti trůnu v Polsku. Potocki v dopise Potěmkinovi ze dne 13. května 1791 psal, že král pomocí nové ústavy zasadil ránu polské svobodě, že již není hlavou staropolské republiky, ale suverénem nové monarchie. Sousedé Polska by se tudíž měli obávat vzrůstající moci polského státu a je i v jejich zájmu, aby králem prosazená ústava byla zrušena a aby byla obnovena polská šlechtická republika.¹²² Potocki dokonce chtěl úplně zrušit úřad krále a přetvořit polsko-litevský stát ve volnou federaci tří provincií – Velkopolska, Malopolska a Litvy.¹²³

Rzewuski a Potocki se přes výzvy jednak Vojenské komise – oba byli nositeli hodností v polské armádě, Rzewuski byl hetman a Potocki generál dělostřelectva –, jednak samotného sejmu odmítali vrátit do země a místo toho se v říjnu 1791 vydali do moldavských Jasů, kam je pozval v souladu s výše zmíněným červencovým reskriptem k poradám ve svém hlavním štábu kníže Grigorij Potěmkin. Ke smůle polských emigrantů však jejich ruský ochránce den po jejich příjezdu zemřel v moldavské stepi v náručí své neteře Aleksandry Branické, manželky velkého korunního hetmana Ksawera Branického.¹²⁴ V Potěmkinovi polští emigranti ztratili důležitého prostředníka ve stycích s carským dvorem. V polovině listopadu 1791 do Jasů přijel Alexandr Bezborodko, aby uzavřel mírovou smlouvu s Osmanskou říší. Zároveň přivezl Rzewuskému a Potockému dopisy od carevny Kateřiny, v nichž je ruská vládkyně povzbuzovala v jejich odmítavém postoji k novým polským pořádkům. Oběma polským emigrantům se dostalo cti, že se mohli 9. ledna 1792 v Jasech účastnit slavnostní ceremonie k uzavření rusko-turecké mírové smlouvy.¹²⁵

¹²² ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 271.

¹²³ ZAMOYSKI, s. 356; LORD, *The Second Partition of Poland*, Appendix XI, s. 527–528.

¹²⁴ SMOLEŃSKI, W., *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897, s. 187. Srov. též Bezborodkův popis Potěmkinových posledních dnů v dopise P. V. Zavadovskému z Jasů. Архив князя Воронцова, к. XIII, Москва 1879, s. 221–223.

¹²⁵ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 275.

Paralelně s mírovými jednáními s Turky Bezborodko vyjednával i s Rzewuským a Potockým,¹²⁶ kteří byli mezitím 27. ledna 1792 na návrh poslance Juliana Ursyna Niemcewicze jako zrádci vlasti sejmem zbaveni svých úřadů.¹²⁷ V listopadu a prosinci se k těmto dvěma hlavním představitelům opozice přidal ještě velký korunní hetman Ksawery Branicki, ministr války ve Straži, jenž si od krále vyžádal na čestné slovo, že se nebude účastnit žádných akcí namířených proti ústavě 3. května, dovolenou, aby mohl dle svých slov vypořádat své dědické nároky po zemřelém Potěmkinovi.¹²⁸ Rzewuski, Potocki a Branicki, zárodek budoucí Targowické konfederace, s Bezborodkem domluvili společný plán intervence v Polsku, k níž měla být použita ruská armáda, vracející se z tureckého bojiště. Byl to právě rusko-turecký mír, který Kateřině rozvázal ruce v polských záležitostech. Bezborodko ve své závěrečné zprávě o jednáních s Poláky v Jasech¹²⁹ doporučoval před jakoukoliv akcí v Polsku uzavřít dohodu s Berlínem, který by se mohl vzhledem ke svým spojeneckým závazkům vůči Polsku cítit povinen přispěchat Polákům na pomoc – a válka s Pruskem po čtyřletém vyčerpávajícím konfliktu s Osmany rozhodně nebyla v ruském zájmu. Polské záležitosti se nicméně v Petrohradě v Bezborodkově nepřítomnosti dostaly do rukou triumvirátu jeho konkurentů, složeného z carevnina mladičkého favorita Platona Zubova, člena kolegia zahraničních věcí Arkadije Morkova a bývalého vedoucího Potěmkinovy kanceláře, generála Vasilije Popova, kteří preferovali samostatný ruský postup. I s ohledem na Bezborodkovu argumentaci se však carevna nakonec rozhodla informovat dne 28. února 1792 o svém úmyslu provést v Polsku vojenskou intervenci, která povede ke zrušení ústavy 3. května, pruského a rakouského vyslance v Petrohradě, hrabata Goltze a Cobenzla.¹³⁰

V březnu 1792 se Potocki a Rzewuski přesunuli na pozvání Kateřiny II. do Petrohradu, kde se k nim zakrátko připojil i hetman Ksawery Branicki, který si opět na polském králi vymohl povolení odjet do Ruska s odvoláním na potřebu vyřešit své majetkové poměry, přičemž znovu čestným slovem a písemným prohlášením stvrdil, že bude věrný polské ústavě a na první výzvu se vrátí do Polska.¹³¹ K této skupině se přidal i polský generál v ruských službách a bývalý účastník Barské konfederace Szymon Kossakowski a známý nám již poslanec Jan Suchorzewski

¹²⁶ Srov. Bezborodkovy dopisy A. R. Voroncovi ze 14. prosince 1791, Архив князя Воронцова, к. XIII, s. 232–234, a carevně Kateřině z 2. prosince 1791, Сборник императорского русского исторического общества, т. XXIX, Санкт-Петербург 1881, s. 168–169.

¹²⁷ ŁOJEK, *Geneza i obalenie*, s. 237–242.

¹²⁸ Tamtéž, s. 227.

¹²⁹ Srov. LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 528–530.

¹³⁰ Tamtéž, s. 251–254.

¹³¹ SMOLEŃSKI, W., *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903, s. 22.

a řada dalších. Potocki, Rzewuski a Branicki měli téměř každý den audienci u carevny a absolvovali mnohahodinové porady s jejím milencem Zubovem, na nichž domlouvali detaily ruské intervence v Polsku. Výsledkem jednání mezi Poláky a ruskými ministry byly zásady budoucí polské ústavy, kterých bylo celkem dvacet tři a patřily mezi ně mimo jiné zákaz navrhovat a prosadit dědičnost trůnu, zákaz volit krále za života panujícího, obnovení moci hetmanů jakožto důležité protiváhy královské moci jako za vlády Augusta III., obnovení kardinálních zákonů podle smlouvy z roku 1768 a zachování *liberum veto* v rozhodování o válce, míru, zvýšení daní, zvětšení armády a mezinárodních smlouvách.¹³²

Polská problematika se dostala na naléhání Alexandra Bezborodka, jenž nadále varoval před jednostrannými ruskými kroky, na jednání ruské Státní rady dne 9. dubna 1792, která nakonec schválila plán ruské intervence v Polsku a text deklarace, která měla být předložena vyslancem Bulgakovem ve Varšavě, avšak neopomněla opět zdůraznit, že je třeba si zajistit souhlas Vídně a především Berlína, který by ruskou intervencí v Polsku mohl vnímat jako *casus foederis* své spojenecké smlouvy s Polskem.¹³³ Proto byly do Vídně a Berlína poslány 21. dubna depeše, které objasňovaly plán založení konfederace tvořené polskými emigranty v Petrohradě a namířené proti ústavě 3. května a reformám Velkého sejmu, jíž budou nápomocny ruská vojska, a které žádaly Prusko a Rakousko, aby ruskou politiku podpořily.¹³⁴ Kateřině hrála do karet skutečnost, že Francie vyhlásila 20. dubna 1792 Rakousku válku – již v prosinci 1791 prohlásila, že by si přála, aby se Vídeň a Berlín angažovaly v boji proti revoluční Francii, čímž by se Petrohradu uvolnily ruce na východě.¹³⁵

Polští emigranti mezitím spolupracovali s carevniným tajemníkem generálem Vasilijem Popovem na sepsání zakladatelského aktu konfederace. Velkému sejmu v něm vyčítali, že se snažil vehnat Polsko do války s Ruskem, nejlepším sousedem a přítelem, že protiprávně zasedal déle než dva roky a že vyloučil z politického života země nemajetnou šlechtu. Dále ho poněkud inkoherentně na jednu stranu kritizovali za to, že pomocí ústavy 3. května přeměnil Rzeczpospolitou v absolutní monarchii, a na druhou stranu, že rozséval na všechny strany demokratické projekty a zakládal po pařížském vzoru politické kluby, jež rozvracejí klid národů.

¹³² Srov. instrukci Kateřiny II. baronu Böhlerovi ze dne 19./30. dubna 1792. Сборник императорского русского исторического общества, т. XLVII, Санкт-Петербург 1885, s. 303–305.

¹³³ Архив государственного совета, т. I, s. 906–910.

¹³⁴ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 279.

¹³⁵ „Je me casse la tête, чтобъ подвинуть Вѣнскій и Берлинскій дворы въ дѣла французскія (...) Je veux les engager dans les affaires, pour avoir les coudées franches. У меня много предприятий неконченныхъ, и надобно, чтобъ они были заняты и мнѣ не мѣшали.“ Дневник А. В. Храповицкого 1782–1793, Санкт-Петербург 1874, s. 386.

Závěrem přísahali na svatou katolickou víru, rovnost a svobodu veškeré šlechty, územní celistvost polsko-litevského státu a republikánské zřízení a prohlásili, že se obrazení s důvěrou k velké Kateřině o pomoc, poněvadž Rzeczpospolita se vlastními silami z této situace dostat nemůže. Akt byl podepsán dne 27. dubna 1792 v Petrohradě a falešně datován 14. května 1792 v pohraničním městečku Targowica na polském území, od něhož získala nechvalně proslulý název Targowická konfederace. Maršálkem konfederace a jejím vůdcem se stal Stanisław Szczęśny Potocki, veliteli jejích budoucích vojsk hetmané Ksawery Branicki a Seweryn Rzewuski.¹³⁶

Kateřina již 12. a 13. dubna jmenovala dvěma dekrety veliteli armád určených k provedení intervence v Polsku generála Michaila Kachovského, který měl po překročení Dněstru postupovat od jihu na polskou Ukrajinu, a generála Michaila Krečetnikova, jenž měl postupovat na Litvu; cílem jejich postupu mělo být odříznutí polské armády od Varšavy. Armády měly vstoupit na území Rzeczpospolité na počátku května.¹³⁷ Ruské vojenské přípravy nezůstaly Varšavě utajeny, a tak sejm na tajných zasedáních 16. a 21. dubna schválil zvýšení armády na 100 tisíc mužů, král byl pověřen angažovat pro armádu zkušené generály ze zahraničí a vyjednat půjčku ve výši 30 milionů zlotých. Tyto kroky ovšem přišly příliš pozdě. Reálně disponovala Rzeczpospolita na obranu proti ruské intervenci okolo 45 tisíce sice patriotických, ale nepříliš zkušených vojáků. Velitelem hlavní části polské armády, která se soustřeďovala na polské Ukrajině, byl jmenován králův synovec Józef Poniatowski, litevské části vojska velel kníže Ludvík Württemberský.¹³⁸

¹³⁶ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 28–31.

¹³⁷ Tamtéž, s. 33–36. Jmenovací dekrety generálů s plánem postupu srov. Сборник императорского русского исторического общества, т. XLVII, s. 245–255 a 256–266.

¹³⁸ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 284; SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 45–47.

3.2 Rusko-polská válka roku 1792

Dne 18. května předal ruský vyslanec ve Varšavě Jakov Bulgakov polskému ministru zahraničí Joachimowi Chreptowiczovi prohlášení Petrohradu, v němž vysvětloval svou intervenci v Polsku ilegálním převratem 3. května, překážkami, které byly činěny ruským vojskům na polské Ukrajině v době války s Osmanskou říší, šikanou ruských poddaných v Rzeczpospolité a útlakem pravoslavného náboženství a jeho představitelů, vyjednáváním Rzeczpospolité o spojenecké smlouvě s Osmanskou říší v době rusko-turecké války, namířené proti Rusku; urážkami, jimiž byla častována carevna Kateřina představiteli patriotické strany v sejmu, a především prosbou význačných Poláků, sdružených v Targowické konfederaci, o pomoc v boji za obnovu starých šlechtických svobod.¹³⁹

V noci z 18. na 19. května se přes Dněstr přepravily dva ruské sbory, jeden z nich pod velením později slavného vojevůdce Michaila Illarionoviče Kutuzova. Celkově se ruské intervence zúčastnilo na 97 tisíc vojáků, což představovalo více než dvojnásobek polských sil. Prvořadým cílem Kachovského jižní armády bylo obklíčení, odzbrojení a zajištění hlavní části polské armády pod velením Józefa Poniatowského.¹⁴⁰ Král Stanisław August si byl vědom ruské vojenské převahy, a proto po přečtení ruské deklarace v sejmu dne 21. května 1792 ve své řeči prohlásil, že za prvé požádá o pomoc spojenecký Berlín, a za druhé zdůraznil nutnost pokusit se s Kateřinou vyjednat: „*Kdyby se daly nalézt ještě i jiné způsoby, které by mohly otevřít cestu k vyjednávání perem, a nikoli zbraněmi, neměli bychom žádnou takovou možnost odmítnout nebo zanedbat.*“¹⁴¹ Nazítří 22. května svěřil sejm králi téměř neomezenou moc nad armádou po dobu války, kromě toho získal právo rozhodovat o uzavření příměří a jednání s nepřítelem, avšak nikoliv pravomoc uzavřít finální mír, kterou si vyhradil sejm. Král na zasedání pateticky prohlásil, že je připraven za ústavu a nezávislost země položit život. Sejm se následně na své poslední schůzi 29. května rozhodl po dobu války prozatímně přerušit svou činnost, čímž se jeho dějiny navždy uzavřely, protože se již nikdy znovu nesešel.¹⁴²

Ministr zahraničí v Straži Joachim Chreptowicz se mezitím 25. května obrátil s žádostí o pomoc na pruského vyslance ve Varšavě Lucchesiniho, odvolával se přitom na článek VI prusko-polské spojenecké smlouvy z března 1790. Lucchesini mu dal vyhýbavou odpověď s tím,

¹³⁹ ŁOJEK, *Geneza i obalenie*, s. 284–285; СОЛЮБЬЕВ, s. 269–270. Text prohlášení srov. *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 274–281.

¹⁴⁰ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 60–61; ŁOJEK, *Geneza i obalenie*, s. 299.

¹⁴¹ SMOLEŃSKI, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, s. 399–400.

¹⁴² TÝŽ, *Konfederacja targowicka*, s. 47–48; ŁOJEK, *Geneza i obalenie*, s. 287–290.

že rozhodnutí záleží na králi Fridrichu Vilémovi II. Na toho se obrátil 31. května dopisem král Stanisław August. Kromě toho se do Berlína osobně vydal vůdce pruské patriotické strany a hlavní architekt polsko-pruské aliance Ignacy Potocki, který jednal s králem a ministrem zahraničí Friedrichem Wilhelmem von der Schulenburg. Prusko odmítlo splnit svůj spojenecký závazek a v odpovědi na polskou žádost Berlín do Varšavy vzkázal, že ústava 3. května byla přijata až po uzavření polsko-pruského spojení, bez jeho spoluúčasti a vědomí, a že nemá v úmyslu ji bránit. Fridrich Vilém Polákům oznamoval, že předpovídal, že vojenské přípravy, o nichž sejm dle něj neustále jednal, vyprovokují ruskou carevnu k zásahu a přivedou na Rzeczpospolitou neštěstí.¹⁴³ Ministr Schulenburg na závěr svého setkání s Potockým prohlásil: „*Jestli chcete bojovat, nic proti tomu nemáme. Poražte Rusy, nám je to lhostejné.*“¹⁴⁴

Podobně dopadl na své misi do Vídně Adam Kazimierz Czartoryski, který se setkal s rakouským kancléřem Kounicem. Rakousko ale na rozdíl od Pruska nemělo s Polskem uzavřenu žádnou spojeneckou smlouvu. Vídeň následně poručila svému vyslanci ve Varšavě Benediktu de Caché, aby dementoval fámy, že se Rakousko hodlá zasazovat za zachování ústavy 3. května proti Rusku a Prusku, s nimiž ho pojily spojenecké úmluvy.¹⁴⁵

Nejen na diplomatické scéně, ale ani na bojišti se situace pro Polsko nevyvíjela příznivě. I zde svou roli sehrály intriky pruského dvora. Velitelem litevské části polského vojska byl totiž kníže Ludvík Württemberský, synovec pruského krále Fridricha II., který po sňatku s polskou šlechtičnou Marií Czartoryskou získal polský indigenát. Kníže po dohodě s Berlínem úmyslně zanedbával vojenské přípravy a nesoustřeďoval polské jednotky, aby usnadnil Rusům situaci. Jeho zrada vyšla najevo poté, co byl chycen posel s jeho dopisem do Berlína. Kníže byl ze svého postu odvolán a na jeho místo byl jmenován nepřiliš schopný Józef Judycki.¹⁴⁶ Dne 4. června 1792 obsadila ruská vojska Minsk, 11. června porazila litevské vojsko v bitvě u Miru, po níž Judycki ustoupil do Grodna,¹⁴⁷ a dne 14. června obsadily ruské sbory pod velením generálů Dolgorukého a Szymona Kossakowského bez boje město Wilno. Litevská část polské armády ustupovala směrem na Varšavu k Bugu, kde se hodlala bránit v okolí Brestu.

¹⁴³ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 50–51; ASKENAZY, S., *Przymierze polsko-pruskie*, Lwów 1900, s. 185–186.

¹⁴⁴ ASKENAZY, s. 185.

¹⁴⁵ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 51.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 46–47.

¹⁴⁷ Judycki byl následně odvolán a velení svěřeno generálporučíkovi Michałovi Zabiełłovi.

Na místech pod kontrolou ruských vojsk se mezitím organizovala litevská část Targowické konfederace.¹⁴⁸ Hlavní roli v tomto procesu hráli polský generál v ruských službách Szymon Kossakowski a jeho bratr, livonský biskup Józef Kossakowski. Litevská konfederace, která přejala doslovně akt konfederace Targowické, byla slavnostně vyhlášena 25. června v kostele sv. Jana ve Vilně za přítomnosti ruského generála Krečetnikova.¹⁴⁹

Ani na jižní, ukrajinské frontě nevěstil vývoj válečné situace nic dobrého. Kníže Józef Poniatowski ustupoval před ruskými vojsky podobně jako polští generálové na Litvě směrem na Varšavu. Na rozdíl od nich se mu sice podařilo dne 18. června porazit ruské oddíly v bitvě u Zieleńců, kteréžto vítězství král Stanisław August v dopise svému synovci označil za první samostatný vojenský úspěch Poláků od doby krále Jana III. Sobieského a rozhodl se na jeho počest založit vojenský řád *Virtuti Militari*.¹⁵⁰ Bitva nicméně neměla valný strategický význam a kníže Józef se rozhodl ustoupit za Bug, v němž spatřoval výhodnou obrannou linii.¹⁵¹

S ohledem na nepříznivý vývoj situace na bojišti a varování knížete Józefa, že Rusy není možné vojensky porazit, se král a jeho válečná rada na zasedání 18. června rozhodli pokusit dojednat s Rusy příměří, ministr zahraničí Chreptowicz oslovil v této záležitosti ruského vyslance Bulgakova. Žádost o příměří ruský vicekancléř Ostermann v dopise Bulgakovovi odmítl se slovy, že se takový krok snaží vzbudit dojem, jako by se jednalo o válku mezi Polskem a Ruskem – Petrohrad se však v jeho pojetí pouze postavil na stranu skutečné Rzeczpospolité proti jejím vnitřním nepřítelům.¹⁵² Bulgakov nicméně Chreptowiczovi poradil, ať se král obrátí osobním dopisem na carevnu a vydá se na její milost a nemilost.¹⁵³

Král se k tomuto odhodlal a dopis 22. června 1792 Kateřině poslal. Psal v něm, že je pro ni důležité mít vliv v Polsku, aby mohla přes jeho území procházet její vojska, kdykoliv se rozhodne se zabývat Turky nebo Evropou. Pro Poláky je na druhou stranu zásadní zbavit se neustálých krizí spojených s každým interregnem, jejichž průvodními jevy jsou intervence sousedních mocností a občanská válka v zemi, a země nadto nezbytně potřebuje lepší státní zřízení (*un gouvernement intérieur mieux réglé*). Stanisław Kateřině navrhoval spojit polské a ruské zájmy tím, že Kateřina dá Polákům za Stanisławova nástupce svého vnuka Konstantina,

¹⁴⁸ Konfederace se vždy zakládaly zvlášť pro polskou (korunní konfederace) a litevskou část (litevská konfederace) Rzeczpospolité.

¹⁴⁹ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 113–114.

¹⁵⁰ DEMBIŃSKI, B. (ed.), *Stanisław August i książe Józef Poniatowski w świetle własnej korespondencji*, Lwów 1904, s. 79–80.

¹⁵¹ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 170–172.

¹⁵² COJOBĚB, s. 283.

¹⁵³ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 132–134.

čímž položí základy věčného spojenectví mezi oběma státy. Přesvědčoval ji, že v polské společnosti došlo k velké změně nálad a že si může být jista jejím nadšením, pokud přijme jeho návrh, a varoval ji před trváním na tvrdých podmínkách ruské deklarace z 18. května, namířených proti ústavě 3. května, jež sice může prosadit silou, král Stanisław však vyjadřoval přesvědčení, že dá při uplatňování ruských zájmů přednost mírnějším prostředkům.¹⁵⁴

Ruská Státní rada o Stanisławově dopisu jednala 2. července 1792 a došla k závěru, že králův návrh je neupřímný, že se pouze snaží získat čas a vzbudit podezření jiných dvorů (Pruska a Rakouska) ohledně ruských záměrů v Polsku. Rada doporučovala trvat na podmínkách ruské deklarace, vyložit v odpovědi neslučitelnost Stanisławova návrhu s carevninou politikou, jejímž cílem je ve spolupráci se „zdravě myslící částí polského národa“ obnovit staré svobody Rzeczpospolité, zrušené ústavou, a vyzvat polského krále, aby přistoupil k Targowické konfederaci. Rada též navrhovala přikázat ruským generálům, aby nepřistupovali na žádná příměří s polskými vojsky, kterým měli rovněž doporučit přistoupení ke konfederaci nebo složení zbraní.¹⁵⁵

Stejně podmínky obsahovala i oficiální Kateřinina odpověď Stanisławovi ze dne 13. července 1792, v níž zdůrazňovala, že slíbila podporovat konfederaci, a vyzývala ho k co nejrychlejšímu přistoupení k ní.¹⁵⁶ Dopis do Varšavy dorazil 22. července. Zatímco byl na cestě, podařilo se 18. července ruskému vojsku pod velením generála Kachovského po bitvě u Dubienky, v níž utrpělo těžké ztráty díky houževnaté obraně Tadeusze Kościuszki a jeho divize, překročit řeku Bug, čímž se ruskému generálu otevírala cesta k postupu na Varšavu.

Stanisław se v této situaci rozhodl na zasedání Straži dne 23. července přistoupit k Targowické konfederaci poté, co s tímto krokem vyslovila souhlas většina členů tohoto sboru, přes odpor Ignacyho Potockého a maršálka sejmu Stanisława Małachowského, kteří na protest proti královu rozhodnutí podali demisi a odjeli do emigrace za hranice.¹⁵⁷ Král svůj postup vysvětloval snahou ukončit válku, v níž Rzeczpospolita neměla šanci vyhrát, zabránit zpusťování země a možná i jejímu dalšímu dělení. Následujícího dne podepsal oficiálně akt přistoupení (*akces*) a poslal ho ruskému vyslanci Bulgakovovi. O svém přistoupení rovněž informoval carevnu Kateřinu. Stanisław si dával záležet, aby v této záležitosti komunikoval přímo s Ruskem,

¹⁵⁴ KALINKA (ed.), *Ostatnie lata*, t. II, s. 74–76.

¹⁵⁵ Архив государственного совета, т. I, s. 922–927.

¹⁵⁶ KALINKA (ed.), *Ostatnie lata*, t. II, s. 76–77.

¹⁵⁷ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 296; СОЛЮБЬЕВ, s. 286–287.

patronem a iniciátorem konfederace, jejíhož maršálka Szczęsny Potocký považoval pouze za ruskou loutku a o svém přistoupení mu úmyslně nedal žádnou zprávu.¹⁵⁸

V dopise svému synovci Józefovi král poručil, aby polská armáda okamžitě zanechala bojů a jako celek přistoupila ke konfederaci. Józef mu vyčítal, že měl radši obětovat sám sebe a vojsko, než dopustit takovou hanbu. Dne 30. července poslal králi dopis, v němž mu oznámil rozhodnutí své a svých podřízených (byl mezi nimi i Kościuszko) dát přednost odchodu ze služby než porušit přísahu a připojit se ke konfederaci.¹⁵⁹ Králův akces byl nemilým překvapením nejen pro vojsko, ale i pro samotné představitele Targowické konfederace. Stanisławův ústupek zkřížil jejím vůdcům plány – jak Szymon Kossakowski, tak Stanisław Szczęśny Potocki snili o dobytí Varšavy, Potocki se již viděl, jak na čele konfедераčního vojska triumfálně vstupuje do hlavního města. Královo podvolení se požadavkům carevny Kateřiny rovněž ztěžovalo jeho případnou detronizaci. Potockému vadilo, jak Stanisław August ignoroval vedení konfederace, a proto si na králi vyžádal, aby k ní přistoupil ještě jednou a složil formální akt loajality, což král učinil 25. srpna 1792.¹⁶⁰

Carevna Kateřina doufala, že Targowická konfederace se stane účinným nástrojem uplatňování ruského vlivu v Polsku, jenomže zjistila, že navzdory slibům jejích představitelů se konfederace těší minimální podpoře obyvatelstva, které její příslušníky ve své většině považuje za zrádce, a postěžovala si manželce jednoho z nich, hetmana Ksawera Branického, že musí svou politiku prosazovat silou pomocí bajonetů.¹⁶¹ Neschopnost představitelů Targowice ovládnout situaci v zemi, zprávy od vyslance Bulgakova popisující falešné naděje, jež v Polsku vyvolávaly informace o dílčích úspěších francouzských revolučních armád, a neochota pruského krále Fridricha Viléma II. pokračovat ve válce proti revoluční Francii bez kompenzace v podobě polského území nakonec přinutily Kateřinu II. přistoupit na druhé dělení Polska.¹⁶²

¹⁵⁸ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 215–217.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 226–227.

¹⁶⁰ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 296–297.

¹⁶¹ ZAMOYSKI, s. 382. Srov. též LORD, s. 297–298.

¹⁶² LORD, s. 383–385; СОЛОВЬЕВ, s. 297–298; СТЕГНИЙ, s. 279–282.

4 Druhé dělení Polska

4.1 Diplomatická jednání velmocí

Otázka druhého dělení Polska úzce souvisela s probíhající válkou proti revoluční Francii. Neúspěšný útěk Ludvíka XVI. a jeho rodiny do Varennes v červnu 1791 vedl k jejich zatčení a internaci v pařížském paláci Tuileries. V reakci na tuto skutečnost vydal rakouský císař Leopold II., bratr francouzské královny Marie Antoinetty, tzv. paduánský cirkulář, v němž požadoval královo osvobození a vyzýval ostatní evropské monarchy, aby se k němu připojili. S odkazem na Leopoldovu nótu pak následně došlo 25. července 1791 k uzavření prusko-rakouské smlouvy, tzv. vídeňské konvence, která byla primárně zaměřena proti revoluční Francii.¹⁶³ Svou ochotu intervenovat ve Francii pak Prusko a Rakousko zřetelně projevily v Pilnické deklaraci z 27. srpna 1791. Spojenectví mezi svými zeměmi Vídeň a Berlín definitivně stvrdily podepsáním alianční smlouvy dne 7. února 1792 v Berlíně, v níž si slíbily vzájemnou vojenskou pomoc v případě napadení a v níž se Prusko zavázalo podporovat rakouskou politiku vůči Francii.¹⁶⁴ Již při vyjednávání této smlouvy Prusko trvalo na odškodnění za výdaje spojené s vojenskou intervencí ve Francii, zprvu v podobě zisku francouzského území, následně se ale jeho pozornost měla přesunout na Polsko. Vídeň a Berlín se též dohodly na tom, přizvat carevnu Kateřinu II., aby přistoupila k jejich spolku.¹⁶⁵ K tomu skutečně došlo a Rusko následně podepsalo dne 14. července 1792 smlouvu s Rakouskem a 7. srpna s Pruskem.

Hrozba prusko-rakouské intervence nakonec vedla revoluční Francii k preventivnímu vyhlášení války Františkovi II. dne 20. dubna 1792. Již v květnu 1792 začalo Prusko z iniciativy ministra Schulenburga u vídeňského dvora sondovat, zda by Rakousko souhlasilo s pruskými územními zisky v Polsku jako náhradou za výdaje společného francouzského tažení. Rakouský ministr Spielmann sice odmítl pruskou nabídku, aby Rakousko přijalo podobnou náhradu

¹⁶³ СТЕГНИЙ, s. 255.

¹⁶⁴ Významné změny doznala v berlínské smlouvě formulace týkající se nové polské ústavy. Do vídeňské konvence Rakousko prosadilo závazek nepodnikat žádné kroky proti svobodné polské ústavě (*n'entreprendront rien pour altérer l'intégrité et le maintien de la libre constitution de la Pologne*), čímž se mínila konkrétně ústava 3. května. Berlínská smlouva ovšem na nátlak Pruska obsahovala místo určitého členu *la* člen neurčitý *une* (*une libre constitution de la Pologne*), což mohlo znamenat jakoukoliv ústavu. Šlo sice o změnu pouhého jednoho slova, ale s dalekosáhlými důsledky. Srov. *Recueil des traités et conventions concernant la Pologne*, s. 256 a 260–261.

¹⁶⁵ MARTENS, G. F. von (ed.), *Recueil des principaux traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité, de commerce, de limites, d'échange etc. conclus par les puissances de l'Europe*, t. V, Göttingen 1826, s. 301–306; LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 231.

v podobě území na Rýnu, ale místo toho se rozhodl oživit starý plán a vznesl návrh na výměnu Rakouského Nizozemí za Bavorsko. Schulenburg s tímto plánem vyslovil souhlas a na Spielmannovo vyzvání definoval pruské nároky územím mezi Slezskem a východním Pruskem.¹⁶⁶ Jednalo se v zásadě o stále tytéž pruské požadavky na Gdaňsk, Toruň a případně část Velkopolska, jež se Berlín snažil uplatnit již v rámci vyjednávání prusko-polské aliance.

Kancelér Václav Antonín z Kounic vyslovil v dopise císaři Františkovi zásadní nesouhlas s tímto plánem vyjednáváním za jeho zády, přičemž kromě morálních skrupulí poukazoval na to, že je příliš riskantní a nejistý a Rakousko by mohlo skončit s prázdnými rukama – což se nakonec stalo. Císař František nicméně přes Kounicovy námitky Spielmannův postup schválil.¹⁶⁷

Další fáze prusko-rakouského vyjednávání proběhla několik dní po poslední císařské korunovaci ve Frankfurtu nad Mohanem v dějinách, která se uskutečnila 14. července 1792, kdy došlo ke schůzce mezi Františkem II. a Fridrichem Vilémem II. v Mohuči, na níž Rakousko přišlo s dodatečným požadavkem na knížectví Ansbach a Bayreuth jako kompenzací za výměnu bohatého Nizozemí za chudší Bavorsko. Tato malá knížectví, která s Bavorskem sousedila, přešla půl roku předtím do držby pruského krále od vedlejší větve dynastie Hohenzollernů. Lord ve své monografii o druhém dělení uvádí, že se jednalo o osudovou rakouskou chybu ve vyjednávání, jíž si rozhněvalo svého čerstvého spojence.¹⁶⁸ Pruští diplomaté Alvensleben a Finckenstein považovali dodatečné rakouské požadavky přímo za drzé, diplomatická neobratnost Rakušanů měla za následek ochlazení prusko-rakouských vztahů, zadrhnutí vyjednávání o odškodnění a postupný příklon Pruska k Rusku, za jehož podpory mohlo Prusko dosáhnout územních zisků v Polsku bez nutnosti odstupovat jakékoli území.

Mezitím došlo v září a říjnu 1792 k obratu na bojišti, po porážce prusko-rakouského intervenčního vojska v bitvě u Valmy dne 20. září 1792 převzali iniciativu Francouzi, kteří postupně obsadili Špýr, Mohuč a dokonce Frankfurt. Pruský král se rozhodl vojenského debaklu využít ve svůj prospěch tím, že podmínil svou další účast v protifrancouzském tažení okamžitým ziskem polského území jako odškodnění za současné a budoucí válečné náklady. Původcem tohoto plánu byl odpůrce spolupráce s Rakouskem, bývalý pruský vyslanec ve Varšavě Girolamo Lucchesini. V rozhovoru se svým vyslancem u rakouského dvora Haugwitzem dne 8. října 1792 Fridrich Vilém pruské nároky definoval linií Częstochowa – Rawa Mazowiecka – Działdowo (Soldau), což představovalo celé Velkopolsko a stalo se základem pro pruskou diplomacii do

¹⁶⁶ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 312–315.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 315–316.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 326–331.

budoucna.¹⁶⁹ Svůj kategorický požadavek oznámil pruský král rakouským představitelům v nótě z Merle dne 25. října 1792, v níž požadoval okamžitou okupaci zmíněného polského území, zaručenou souhlasem Vídně a Petrohradu.¹⁷⁰

V Kateřině pruské nároky vzhledem k neúspěchu tažení vzbudily rozhořčení, jemuž dala průchod slovy: „*To si dovolují po takovém skvělém tažení vůbec mluvit o anexích?*“¹⁷¹ Rakouská odpověď na nótu z Merle, která do Vídně dorazila až 20. listopadu, byla předána pruskému vyslanci Haugwitzovi dne 11. prosince 1792: uznávala pruské právo na územní zisky a slibovala podpořit ho v Petrohradě u Kateřiny, zároveň však trvala na zásadě ekvivalentnosti rakouských zisků a požadovala souhlas s rakouskou okupací části polského území, nebo garanci provedení výměny Rakouského Nizozemí za Bavorsko Pruskem a Ruskem. Rakouská situace byla svízelná z toho důvodu, že Rakouské Nizozemí bylo po bitvě u Jemappes (6. listopadu 1792) okupováno francouzskými revolučními vojsky a případná realizace výměny, již tak dost komplikované, závisela na znovudobytí této habsburské provincie. Haugwitz navíc rakouský postoj v depeši svému dvoru dezinterpretoval v tom směru, že získal souhlas Vídně s pruskou anexí polského území výměnou za společné prohlášení carevny a pruského krále, jímž by vyjadřovali pouhý souhlas s bavorskou výměnou, aniž by ovšem garantovali její realizaci.¹⁷²

Mezitím ovšem pruský vyslanec Goltz v Petrohradu začal tlačit na separátní dohodu Pruska a Ruska, již by Rakousko bylo z nového dělení Polska vyšachováno. Koncem října 1792 Kateřina, nespokojená s průběhem tažení proti revoluční Francii, Goltzovy návrhy ohledně dělení ještě odmítala. Na začátku listopadu carevna začala pomalu měnit postoj k naléhání pruského vyslance, i s ohledem na skutečnost, že francouzské vojenské úspěchy začaly ovlivňovat náladu polské veřejnosti, a nebylo tak možné vyloučit vypuknutí nepokojů v této zemi, jejíž vládci z Targowické konfederace se prokázali jako neschopní. Ke zlomu v prusko-ruských jednáních došlo 13. prosince 1792 po schůzce Goltze s Bezborodkem. O tři dny později vicekancléř Ostermann oznámil Goltzovi, že Kateřina souhlasí s okamžitou pruskou okupací požadovaného území (linie Częstochowa – Rawa – Działdowo), a zároveň představil ruské požadavky (linie nejvýchodnější bod Kuronska – Pińsk – Dněstr u Chotimu).

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 349.

¹⁷⁰ VIVENOT, A. von (ed.), *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs während der französischen Revolutionskriege 1790–1801*, Zweiter Band, Wien 1874, s. 292–293. Srov. též СОЛЮБЕВ, s. 296 a СТЕГНИЙ, s. 278.

¹⁷¹ СТЕГНИЙ, s. 277–278.

¹⁷² LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 363–375.

Jak Goltz, tak pruský dvůr byli ohromeni rozsahem ruských územních nároků, nicméně zpráva o ruském souhlasu s novým dělením vyvolala v Berlíně nadšení. Pruští ministři radili králi, aby souhlasil, neboť pruské teritoriální zisky dělaly z Pruska celistvé království a byly jedny z nejvýznamnějších v dějinách hohenzollernské dynastie. Následná prusko-ruská jednání byla vedena bez vědomí rakouského vyslance Cobenzla, jednak s ohledem na údajnou pomalost rakouské diplomacie, jak vysvětloval vicekancléř Ostermann, jednak kvůli obavám, že by Rakousko nesouhlasilo s posunem ruských hranic k rakouské Haliči.¹⁷³

Kateřina vysvětlila příčiny, které ji vedly k účasti na druhém dělení, v instrukci novému vyslanci v Polsku Jakobu Sieversovi z ledna 1793. Psala v ní, že Polsko vzhledem k své náklonnosti k chaosu, anarchii a francouzským idejím nemůže být nikdy klidným a spolehlivým sousedem, pouze je-li zcela bezmocné; ruský nesouhlas s pruským návrhem by mohl mít za následek odchod Pruska z protifrancouzské koalice s ruským spojencem Rakouskem, což by mohlo zcela zničit evropskou rovnováhu sil, již tak narušenou Francií; konečně pruský král by se mohl zmocnit požadovaných území bez ohledu na názor petrohradského dvora.¹⁷⁴

Tajná prusko-ruská konvence o druhém dělení Polska byla podepsána dne 23. ledna 1793 v Petrohradu. Ruskou stranu zastupovali Ostermann, Bezborodko a Morkov, pruskou vyslanec Goltz. Dělení bylo v preambuli konvence zdůvodněno poukazem na nebezpečí napodobení francouzského příkladu v Polsku, kde se šíří duch vzpoury a nebezpečné novoty (*ce même esprit d'insurrection et d'innovations dangereuses*), a to v bezprostředním sousedství Pruska a Ruska. Prusko se proto v článku IV konvence zavazovalo pokračovat ve válce proti revoluční Francii po boku Rakouska a neuzavírat separátní mír. Za to získávalo jako náhradu svých válečných výdajů území na západ od linie Czerstochowa – Rawa – Soldau, tedy vojvodství hnězdenské, poznaňské, sieradzské, kališské, plocké, brestskokujawské, inowrocławské, dobrzyńské, části vojvodství krakovského, rawského a mazowieckého, města Gdaňsk a Toruň. Celkově se jednalo o 58 tisíc km čtverečních a něco přes milion obyvatel. Rusko získávalo území na východ od linie Druja – Pińsk – Dněstr, tedy vojvodství minské, kyjevské, braclavské, podolské a části vojvodství vilenského, nowogrodzského, brestolitevského a volyňského – úhrnem 250 tisíc km čtverečních a okolo 3 milionů obyvatel. Pruské a ruské územní zisky představovaly úhrnem 54% území a 50% obyvatelstva Rzeczpospolité. V článku VII konvence se pruský král a ruská carevna zároveň

¹⁷³ Tamtéž, s. 385–387.

¹⁷⁴ СТЕГНИЙ, s. 286–287; SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 385–386.

zavazovali učinit vše, co bude v jejich moci, pro uskutečnění výměny Rakouského Nizozemí za Bavorsko.¹⁷⁵

Dne 16. ledna 1793 předal pruský vyslanec Buchholtz ve Varšavě velkému korunnímu kancléři Jackovi Malachowskému deklaraci Berlína o vstoupení pruských vojsk na území Rzeczpospolité, která jako důvod uváděla šíření se jakobinismu - pruský král musí ochránit své území před tímto jedem a také zajistit svůj týl ve válce s revoluční Francií. Dne 24. ledna 1793 překročil polské hranice pruský sbor generála Möllendorfa, který obsadil většinu Prusku přiřčeného území, kromě Gdaňska, který vzdoroval obléhání až do 4. dubna 1793, kdy se vzdal. Zaskočení představitelů Targowické konfederace schválili na svém zasedání dne 26. ledna 1793 v Grodně, kam se její vedení uchýlilo z Varšavy, rozkaz vyslanci v Petrohradě Jerzemu Wielhorskému, aby intervenoval u carevny a žádal o pomoc proti pruským vojskům. V Grodně se začaly šířit posměšné básničky o tom, jak ruská carevna „*oklamala targowické osly*“. Na zasedání konfederace 31. ledna 1793 vyzýval její čelní představitel hetman Seweryn Rzewuski k boji na život a na smrt a ke svolání zemské hotovosti (*pospolite ruszenie*). Poláci měli dle jeho názoru dokázat světu, i carevně Kateřině, že jsou připraveni za svou věc bojovat. Rzewuski pateticky prohlašoval: „*Vzhůru k obraně vlasti, abychom mohli co nejrychleji vytáhnout do pole a buď nepřítelé porazili, nebo udatně bráníce vlast, v rozvalinách jejích spolu s ní byli pohřbeni.*“¹⁷⁶

Nový ruský vyslanec Sievers, který přijel na počátku února 1793 do Grodna, ujišťoval členy konfederace, že neví, co pruský vpád znamená. Konfederace ve svých oficiálních prohlášeních vzhledem k množícím se zvěstem o dalším dělení země žádala po carevně nové ujištění ohledně územní celistvosti Rzeczpospolité, na niž Targowičané přísahali v zakladatelském aktu. Konfederáti se nakonec odhodlali vydat 11. února 1793 bez konzultace se Sieversem deklaraci vyzývající ke svolání *pospolitego ruszenia*, v níž psali: „*Národe! Nyní je čas zapomenout na staré křivdy, zřekněme se ducha stranictví (...) V jednotě a svornosti zahyňme, nebo spasme vlast.*“ Ve svém prohlášení se Targowičané obraceli i ke králi a apelovali na něj, aby zapomněl na dřívější spory a přispěl k jednotě v současném boji.¹⁷⁷

¹⁷⁵ VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs*, Zweiter Band, s. 516–519; СТЕГНИЙ, s. 289–290; LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 388–392.

¹⁷⁶ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 366–367 a 391–393.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 400.

Král Stanisław August mezitím v dopise Kateřině z 25. ledna 1793 nabídl svou abdikaci v případě, že se carevna postará o zaplacení jeho dluhů.¹⁷⁸ Kateřina však jeho nabídku odmítla. Vyslanec Sievers nesl deklaraci z 11. února o svolání zemské hotovosti nelibě a vzkázal Targowičanům do Grodna, že je carevninou vůli, aby konfederace nepodnikala žádné vojenské kroky. V reakci na to konfederáti vydali 22. února 1793 další prohlášení (*uniwersal*), v němž nabádali ke zdrženlivosti a zanechání příprav na svolání vojska – jedinou nadějí je nyní Kateřina a její velkomyslnost. Představitelé Targowice se stávali stále více terčem posměchu a nenávisti, kolovaly pamflety, v nichž se mluvilo o „zrazených zrádcích“, kteří mají tu drzost obracet se nyní, kdy se Polsko jejich vinou ocitlo v beznadějně situaci, s apely k národu. Hlavní tvář konfederace Stanisław Szczęsný Potocki upadal do stavu zoufalství a dokonce existovaly obavy, že spáchá sebevraždu.¹⁷⁹

Na zasedání vedení konfederace 1. března 1793 seznámil Potocki ostatní s dopisem, jímž ho carevna zvala do Petrohradu. O pár dní později vyjádřilo vedení konfederace s jeho cestou do ruského hlavního města souhlas a vybavilo ho instrukcí, dle níž měl Potocki v Petrohradě jednat o formě státního zřízení, výhodného pro oba státy, a především o zajištění územní celistvosti Rzeczpospolité. Potocki do Petrohradu odjel v půlce března, mezitím pruská vojska dobyla Czestochowou a blížila se ke Gdaňsku.

Ve stejné době poslal do Petrohradu rozhořčený dopis druhý vůdce Targowice Seweryn Rzewuski, v němž protestoval proti dalšímu dělení Polska a stěžoval si na choullostivost situace, do níž carevna Targowičany svou politikou dostala. Carevna se při čtení dopisu posměšně vyjádřila v přítomnosti svého tajemníka Alexandra Vasiljeviče Chrapovického, že to naopak byli Poláci, kteří nesplnili slib. Při vstupu svých vojsk očekávala, že se v Polsku rychle zorganizuje slibovaná konfederace, která bude mít širokou podporu, místo toho se Targowičané schovávali za ruskou armádu. Carevna si proto jako náhradu za náklady a lidské ztráty bere polskou Ukrajinu.¹⁸⁰

Kateřina II. přivítala Szczęsného Potockého na soukromé audienci slovy: „*Jak se máte, pane Potocki?*“ Potocki odpověděl: „*Já se mám dobře, nejjasnější Paní, ale moje vlast...*“ Carevna mu nedala domluvit a rezolutně prohlásila: „*Vaše vlast je zde!*“¹⁸¹ Potocki již zůstal v Petrohradě, kde se věnoval především románku se Zofií Witt, bývalou milenkou Grigorije Potěmkina

¹⁷⁸ KALINKA (ed.), *Ostatnie lata*, t. II, s. 80–81.

¹⁷⁹ SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 408–418.

¹⁸⁰ *Дневник А. В. Храповицкого*, s. 422.

¹⁸¹ ROSTWOROWSKI, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 283.

a ruskou špiónkou v čase rusko-turecké války, která se později stala jeho třetí ženou, a svou politickou činnost ukončil zprávou ze dne 13. června 1793, adresovanou novému velkému korunnímu kancléři, knížeti Antonimu Sulkowskému, v níž se obhajoval, že mu vždy šlo pouze o záchranu vlasti a že navždy zůstane Polákem.¹⁸²

Potockého soupeřník Rzewuski po oficiálním zveřejnění prusko-ruské konvence o druhém dělení dne 9. dubna 1793, kdy ji představitelé záborových mocností Sievers a Buchholtz předložili vedení Targowice v Grodně, založil do konfедераčních akt oficiální protest, v němž dělení označil za smrtelnou ránu Polsku a Polákům a zapřísahal se, že o prusko-ruských plánech dopředu nic nevěděl a že naopak to byl on, kdo do konfедераční přísahy napsal část o nedotknutelnosti území Rzeczpospolité. Po zveřejnění svého protestu se následně stáhl z politického života a odjel na svá panství do rakouské Haliče. Polský historik Władysław Smoleński ve své monografii konstatuje, že členové Targowické konfederace důvěřovali carevně stejně, jako představitelé patriotické strany pruskému králi, a že obě uskupení byla v konečném důsledku svými patrony obelhána.¹⁸³

Ruská vojska překročila polské hranice již dva dny před oficiálním oznámením dělení, 7. dubna 1793. Polský král Stanisław II. August se o této skutečnosti dozvěděl v Białystoku cestou do Grodna, kde se měl podle přání carevny a jejího vyslance Sieverse konat po vzoru prvního dělení sejm, který by odstoupení území Rzeczpospolité posvětil. Polský král byl postupem ruské carevny šokován. Kateřina svou účast na dělení v deklaraci předané Sieversem zdůvodňovala tím, že jí došla po třiceti letech neustálých nepokojů trpělivost a že se v Polsku rozmáhá d'ábelská nauka jakobínů ohrožující jeho sousedy, a proto bylo třeba zemi uzavřít v těsnějších hranicích, jež by více odpovídaly její pozici mocnosti střední velikosti.¹⁸⁴

Jak na druhé dělení Polska reagovaly evropské velmoci? Rakousko dostalo první obecnou informaci o uzavření rusko-pruské smlouvy až 19. února 1793 od ruského vyslance ve Vídni Andreje Razumovského, který rakouským místům vyložil, že Kateřina se postarala o rakouské zájmy tím, že donutila pruského krále, aby se formálně závazal pokračovat ve válce proti revoluční Francii po boku Rakouska a účinně spolupůsobit při realizaci výměny Rakouského

¹⁸² SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 422–424.

¹⁸³ Tamtéž, s. 424–430.

¹⁸⁴ ZAMOYSKI, s. 392–393. Ojedinělý kritický hlas k ruské účasti na druhém dělení představuje vyslanec v Londýně Semjon Voroncov, který 7. května 1793 psal svému bratru A. Voroncovovi: „*Vše, co jste mi vy a pánové Bezborodko a Morkov napsali, abyste obhájili nové dělení Polska, mě nepřesvědčuje a nevede mě to ke změně názoru, že se jedná o neodpustitelně věrolomný čin.*“ Архив князя Воронцова, к. IX, s. 302.

Nizozemí za Bavorsko.¹⁸⁵ Plný obsah petrohradské konvence Razumovskij a pruský diplomat Caesar Vídni oznámili až 23. března 1793. Rakouský kancléř Philipp von Cobenzl, Kounicův nástupce ve funkci, byl rozsahem územních zisků konsternován, podle Razumovského zprávy se rozeběhl k mapě a koktal, že *„tohle mění celý evropský systém, francouzská revoluce je ve srovnání s tímto pouhou dětskou zábavou (...) tohle mi zlomí vaz a mému bratranci [míněn rakouský vyslanec v Rusku Ludwig von Cobenzl] též.“* V posledním bodě se Cobenzlovo proroctví ukázalo jako pravdivé, neboť již 27. března 1793 byli Cobenzl a jeho spolupracovník Anton Spielmann císařem odvoláni ze svých funkcí, Cobenzla nahradil Franz Maria von Thugut. Vídeň byla především zneklidněna společnou rusko-rakouskou hranicí v oblasti Haliče a pruským ziskem pevnosti Czestochowa, z níž bylo možné ohrožovat právě Halič; další rakouskou výhradou vůči petrohradské konvenci byla okolnost, že pruské územní zisky šly daleko nad rámec toho, co bylo dříve oznámeno vídeňskému dvoru.¹⁸⁶

Kateřina přes rakouské protesty trvala na rusko-pruské smlouvě a tlačila na to, aby k ní rakouský císař rovněž přistoupil – jejím cílem bylo, aby Prusko nemělo výmluvu ke stažení se z protifrancouzské koalice. Snaha nového kancléře Thuguta o změnu nebo odložení provedení petrohradské konvence skončila v polovině června 1793 neúspěchem a Rakousku tak nezbyvalo nic jiného, než přistoupit ke smlouvě za co nejvýhodnějších podmínek ohledně rakouského teritoriálního odškodnění. Vídeň se ke smlouvě o druhém dělení (ovšem pouze ve vztahu k Rusku) nakonec připojila v článku III smlouvy o třetím dělení, uzavřené s Ruskem na začátku ledna 1795.¹⁸⁷

Ve Velké Británii vyvolávala ruská politika v Polsku již od května 1792 velké pobouření veřejnosti, která přitom ještě rok předtím významně přispěla k tomu, že britský premiér Pitt byl nucen na jaře 1791 opustit svůj ostře protiruský kurs. Ruský vyslanec Semjon Voroncov psal v červnu 1792 svému bratrovi, členovi Státní rady Alexandru Voroncovovi, že britské rozhořčení dosahuje takové míry, že *„kdyby Polsko leželo o něco blíže k této zemi, národ by snad donutil vládu, aby šla Polákům na pomoc (...) Aniž bych vnitřně příliš schvaloval, co děláme, bráním tady svou zemi pomocí všech možných argumentů, které mi jsou k dispozici.“*¹⁸⁸

Ovšem s francouzskou okupací Rakouského Nizozemí (dnešní Belgie) na podzim 1792 se pozornost britské vlády a veřejnosti obrátila tímto směrem, do tradiční oblasti zájmů britské

¹⁸⁵ VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs*, Zweiter Band, s. 483.

¹⁸⁶ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 403–405.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 420–422 a 439.

¹⁸⁸ Архив князя Воронцова, к. IX, Москва 1876, s. 241–242.

zahraniční politiky. Pokud měla britská vláda na výběr mezi záchranou Belgie a Holandska před Francouzi a záchranou Polska, dávala jednoznačně přednost první variantě. Ministr zahraničí lord Grenville koncem ledna 1793 ujistil pruského vyslance, že Británie zachová mlčení a zcela pasivní postoj vůči dělení Polska. Pittova vláda tedy odmítla jakoukoliv intervenci ve prospěch Polska ještě předtím, než se v Londýně dověděli o francouzském vyhlášení války Velké Británii, k němuž došlo 1. února 1793 a po němž britský odpor vůči dělení již nepřicházel vůbec v úvahu. Tento svůj názor britská vláda sdělila v květnu 1793 i rakouskému vyslanci Stadionovi, jenž sondoval možnosti klást prusko-ruskému tandemu odpor. Britové rakouskému diplomatovi vysvětlili, že jsou sice postupem Pruska a Ruska znechuceni, ale potřebují jejich spolupráci ve válce s revoluční Francií. Nic na britském postoji nezměnily ani výlevy whigovské opozice v parlamentu, která dělení označovala za „jeden z nejohavnějších zločinů despotismu“, a britské nazírání na polskou problematiku výstižně vyjádřil jeden ze zakladatelů moderního konzervativního myšlení, autor *Úvah o revoluci ve Francii* Edmund Burke, ještě rok předtím chválící nekrvavý převrat 3. května,¹⁸⁹ když prohlásil, že z anglického hlediska by bylo možné považovat Polsko za zemi na Měsíci.¹⁹⁰

Jak vnímali druhé dělení nad Seinou? Ochrana a zájem na zachování Polska, Švédska a Osmanské říše patřily ke konstantám francouzské zahraniční politiky ve východní Evropě již od dob velkých ministrů Richelieua a Mazarina. Tuto tradici do jisté míry narušilo spojení s Rakouskem, uzavřené v rámci diplomatické revoluce roku 1756. Francouzsko-rakouskou alianci nicméně pohřbilo vypuknutí revoluce ve Francii, které vedlo k válce mezi oběma mocnostmi. Revoluční politikové se tak mohli vrátit k osvědčené tradici francouzské politiky, kterou navíc mohli spojit s tezí o osvobození národů z moci monarchického despotismu – i když mnohým v Paříži nebyla varšavská „konzervativní revoluce“, zvyšující moc polského panovníka, příliš po chuti. Pomoc Polsku skutečně byla od podzimu 1792 do března součástí politiky francouzského ministra zahraničí Pierra Lebruna, nástupce generála Charlese Dumourieze v této funkci. Jejím základem měla být ofenzivní a defenzivní aliance Francie s Osmanskou říší, k níž by se mohly připojit Švédsko a Polsko. Součástí Lebrunova plánu byla i mise polského generála Tadeusze Kościuszki v Paříži v lednu 1793, jenž s francouzským ministrem vyjednával o podpoře případného polského povstání a v případě jeho úspěchu sliboval zrušení monarchie, šlechty, církevní hierarchie, nevolnictví a zavedení svobody a rovnosti podle pařížského vzoru.

¹⁸⁹ Srov. ZAMOYSKI, s. 345.

¹⁹⁰ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 442–445.

Lebrunův plán se nicméně neuskutečnil v důsledku francouzských porážek (bitva u Neerwinden 18. března 1793 a ztráta Belgie), zrady jeho patrona generála Dumourieze a jeho přechodu na rakouskou stranu, invaze Francie a vypuknutí občanské války v zemi. První Výbor veřejného blaha, který byl jmenován 6. dubna 1793 a jehož vůdcem byl Georges Danton, usiloval, pokud možno, o mír a zmenšení počtu nepřátel a neměl v úmyslu osvobodit Polsko, jeho cílem bylo uzavřít separátní mír s Pruskem, kvůli čemuž byl ochoten se smířit s dělením Polska.¹⁹¹

4.2 Poslední sejm Rzeczpospolité

Jak již bylo výše zmíněno, rozhodly se Prusko a Rusko při druhém dělení zopakovat scénář z prvního a svolat sejm, jenž by posvětil odstoupení území polsko-litevského státu. Představitelé Targowické konfederace ovšem sejm svolat odmítli a poté, co se ještě jednou odvolali na svou slavnostní přísahu na územní celistvost Rzeczpospolité, ukončili koncem dubna 1793 svou činnost. Za této situace se ruský vyslanec Jakob Sievers rozhodl obnovit Stálou radu, zrušenou v lednu 1789, a obsadit ji poslušnějšími vykonavateli jeho vůle. Stálá rada pak na svém zasedání 3. května 1793 přijala usnesení, že sejm bude svolán na 17. června 1793 do Grodna, daleko od „jakobínské“ Varšavy.¹⁹² Ještě ten samý den usnesení podepsal i král Stanisław August – Sievers to v dopise dceři popsal slovy: „*Chudák král byl nešťastnou shodou okolností donucen včera 3. května, ve výročí revoluce, podepsat prohlášení ke svolání sejmu, který podepíše dělení jeho království. To je hrozné! Sejm začne 17. června a skončí, dá-li Bůh, 30.*“¹⁹³ Ohledně délky trvání sejmu se ruský vyslanec měl brzy přesvědčit, že jeho odhad byl příliš optimistický.

Polský král v dopise carevně Kateřině z 12. května 1793 opět nabídl svou abdikaci, přesvědčen o tom, že již nemůže být užitečný své vlasti a plnit svou roli se ctí a že jeho královské povinnosti mu přímo „*zakazují jakoukoliv osobní účast na tom, co by představovalo její poslední zkázu.*“ Proto se dle něj sluší vzdát se úřadu, ježž není schopen důstojně vykonávat. Navíc se bude muset Kateřina, jež rozhoduje o osudu Polska a bez jejíhož souhlasu Evropa nic nezmůže, vzhledem ke Stanisławově věku tak jako tak zabývat v blízké budoucnosti volbou nového

¹⁹¹ Tamtéž, s. 446–451.

¹⁹² СТЕГНИЙ, s. 300–301; SIEVERS, J. von, *Drugi rozbiór Polski z pamiętników Sieverssa*, Poznań 1865, s. 177, 181 a 193.

¹⁹³ SIEVERS, s. 193.

polského krále. Polský panovník tedy prosí carevnu, aby mohl strávit zbytek svého života na odpočinku.¹⁹⁴

Carevna na Stanisławův dopis neodpověděla, ale v reskriptu svému vyslanci Sieversovi z konce května 1793 napsala, že král si zvolil nevhodný okamžik a že situace vyžaduje, aby prozatím zůstal v čele státu, dokud se Rzeczpospolita nedostane ze současné krize – až po jejím vyřešení by mohla případně ke králově abdikaci a odchodu na odpočinek svolit. Kateřina také zmínila, že je třeba se zamyslet nad tím, zda Rzeczpospolita vůbec krále má mít a zda by nebylo lepší, kdyby měla čistě republikánskou vládu s odvolatelnou hlavou státu, jež by nevyžadovala tak nákladnou reprezentaci, která uvedla polského krále do obrovských dluhů.¹⁹⁵ V jiném reskriptu z téže doby Kateřina Sieversovi poručila, aby na grodenském sejmu postupoval jako při prvním dělení, tj. aby požadoval utvoření delegace sejmu, jež by byla oprávněna vyjednat a uzavřít s Berlínem a Petrohradem na základě deklarací z 9. dubna smlouvu o postoupení území; druhým Sieversovým úkolem bylo vyjednat úzké spojení mezi zbytkovým Polskem a Ruskem, jež by oba národy učinilo jedním, přičemž iniciativa měla „spontánně“ vycházet z polské strany.¹⁹⁶

Koncem května 1793 proběhly volby poslanců na regionálních sejmících. Úkol, aby většina zvolených poslanců byla nakloněna Rusku a schválení dělení tak proběhlo hladce, byl přidělen především bývalým členům Targowické konfederace, kteří za tímto účelem byli vybaveni vyslancem Sieversem ruskými penězi. Sievers si ve zprávě carevnuinu favoritovi Platonu Zubovovi pochvaloval, že ještě nikdy volby do sejmu nevyšly Rusku tak levně – zvolení jednoho poslance na Litvě stálo 200 a v Polsku 500 dukátů. Z ruského hlediska úspěšný výsledek voleb, během nichž bylo celkem zvoleno okolo 140 poslanců, předčil Sieversova očekávání – většinu poslanců tvořili bývalí Targowičané.¹⁹⁷

Nicméně jednání sejmu, jemuž bylo souzeno být posledním v dějinách Rzeczpospolité, navzdory očekávání neprobíhalo vůbec hladce a místy bylo poměrně bouřlivé. Jeho zasedání započalo 17. června 1793 a jednalo se o tzv. zkonfederovaný sejm – dolní (*Izba poselska*) a horní komora (*Senat*) zasedaly společně a *liberum veto* se neuplatňovalo. Několik vlasteneckých poslanců, vedených poslancem Adamem Ponińským, synem nechvalně proslulého maršálka sejmu téhož jména z let 1773–1775, jenž schválil první dělení, se rozhodlo zvolit od počátku

¹⁹⁴ KALINKA (ed.), *Ostatnie lata*, t. II, s. 84–85.

¹⁹⁵ Tamtéž.

¹⁹⁶ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 459–460.

¹⁹⁷ ИЛЮБАЙСКИЙ, Д., *Гродненский сейм 1793 года. Последний сейм Речи посполитой*, Москва 1870, s. 58–60.

obstrukční taktiku a znemožnit zahájení jednání procedurálními námitkami proti textu přísahy maršálka sejmu Stanisława Bielińskiego. Vyslanec Sievers si však s jejich odporem poradil a dal vzpurné poslance zatknout.¹⁹⁸

Ve čtvrtek 20. června 1793 přednesli vyslanci Sievers a Buchholtz sejmu nóty svých vlád, v nichž požadovali, aby sejm jmenoval delegaci zmocněnou vyjednat a uzavřít s nimi smlouvy o odstoupení území na základě deklarace z 9. dubna 1793. Král Stanisław August, povzbuzen odporem vlasteneckých poslanců, následně pronesl řeč, v níž zdůraznil, že se připojil k Targowické konfederaci především z toho důvodu, že hlavním z bodů jejího zakladatelského aktu byla nedotknutelnost území Rzeczpospolité a že od tohoto principu odmítá ustoupit. Stanisław sejmu navrhl, aby v odpovědi na nóty požádal Berlín a Petrohrad, ať vrátí zabraná území, k jejichž zabránění Poláci nezavdali žádnou příčinu.¹⁹⁹ Králův odpor se Sievers, vědom si Stanisławových finančních problémů, rozhodl zlomit mimo jiné tím, že přikázal, aby mu nebyly vypláceny ze státní pokladny žádné peníze.²⁰⁰

Sejm však i nadále trval ve svém odboji vůči dělení, obzvláště odmítal jednat s pruským vyslancem Buchholtzem, zástupcem věrolomného Fridricha Viléma II., který rok předtím během rusko-polské války nejenže nesplnil své spojenecké závazky vůči Polsku, ale nyní dokonce usiloval o odtržení podstatné části polského území. Rovněž jednání se Sieversem provázela, přes vyslancovy hrozby a zatýkání poslanců, zdržovací taktika. Sejm nakonec ustavil delegaci k jednání s ruským vyslancem dne 11. července 1793, ostentativně ji však vybavil pravomocemi pouze ke sjednání obchodní dohody a věčného spojení, nikoliv smlouvy o odstoupení území.²⁰¹ Sievers delegaci o dva dny později předložil hotový návrh rusko-polské smlouvy s tím, že na něm není možné nic měnit, a požádal vzhledem ke ztracenému času o jeho okamžité předání sejmu ke schválení. Sejm však poté, co mu byla smlouva 15. července předložena, nijak nekonal a setrval ve svém pasivním odporu.²⁰²

Sievers, jemuž již docházela trpělivost, se proto rozhodl sejmu předložit 16. července další nótu, v níž varoval, že další zdržování bude považovat za odmítnutí vyjednávat a nepřátelský akt, kterému bude následovat obsazení majetků opozičních poslanců, a pokud by se k nim král přidal, i královských statků vojáky Jejího Veličenstva carevny.²⁰³ Na bouřlivém zasedání následujícího

¹⁹⁸ Srov. ZAMOYSKI, s. 400; ИЛОВАЙСКИЙ, s. 79–81.

¹⁹⁹ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 83.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 90.

²⁰¹ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 467; ИЛОВАЙСКИЙ, s. 103.

²⁰² ИЛОВАЙСКИЙ, s. 105–107.

²⁰³ *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 314–316.

dne někteří poslanci vykřikovali, že se radši nechají odvléct na Sibiř, než aby souhlasili s odstoupením území, jiní vyhrožovali poslancům ochotným podepsat smlouvu, že jim ukáží, jak se zachází se zrádci. Král Stanisław následně ve své řeči prohlásil, že sejm již dal dostatečný důkaz svého vlasteneckého cítění, ale že další odpor již nemá smysl. Sejm poté pod vlivem králova vystoupení nakonec na návrh poslance Ignacyho Lobarzewského vyslovil poměrem 74 ku 20 hlasům souhlas s podpisem rusko-polské smlouvy ve znění, v jakém byla vyslancem Sieversem předložena.²⁰⁴

K podpisu smlouvy došlo o pět dní později, 22. července 1793. Rzeczpospolita se v ní navždy a neodvolatelně vzdávala nároků na území odstoupená Rusku, carevna se na druhou stranu v článku IV zavazovala nevznášet již v budoucnu žádné teritoriální požadavky vůči polsko-litevskému státu. Kateřina se rovněž zaručila, že nebude odporovat žádným změnám ve státním zřízení, které by král a zasedající sejm považovali za nutné učinit. Článek IX obsahoval příslib uzavření polsko-ruského spojení.²⁰⁵

Sievers podpisem rusko-polské smlouvy o druhém dělení splnil první, lehčí část svého úkolu v Grodnu. Bezprostředně po jejím schválení sejmem psal do Petrohradu: „*Jestli smlouva s námi narazila na tolik překážek, lze očekávat, že u smlouvy s Prusy jich bude ještě více. Mnohé z osob, s nimiž mám nejdůvěrnější styky, mi sdělují, že tak daleko jejich oddanost Rusku nesahá.*“²⁰⁶ Vyslancova slova potvrdil vývoj událostí. Zástupce berlínského dvora Buchholtz požádal 20. července 1793 sejm o to, aby zplnomocnil stejnou delegaci, která podepsala smlouvu s Ruskem, k vyjednání a podpisu smlouvy s jeho zemí. Jednání o diplomatově požadavku o tři dny později provázela velmi bouřlivá atmosféra. Poslanci obviňovali Prusko z toho, že vlákalo Polsko do pasti, že záměrně štválo Poláky v době konání Velkého sejmu proti carevně Kateřině a že nakonec Rzeczpospolitou podvedlo předstíráním spojení.²⁰⁷

Složitost Buchholtzova postavení spočívala v tom, že na rozdíl od Ruska nemělo Prusko v sejmu téměř vůbec žádné podplacené příznivce a odpor vůči podepsání smlouvy s ním byl mnohem větší.²⁰⁸ Buchholtzův úspěch tedy do značné míry závisel na tom, zda bude Sievers ochoten využít svůj vliv v sejmu v pruský prospěch. Ruský vyslanec byl také instruován Kateřinou, aby jednání úmyslně protahoval, podporoval polské požadavky v oblasti obchodu

²⁰⁴ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 110–113; *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 319–322.

²⁰⁵ *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 322–329.

²⁰⁶ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 114.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 121.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 120.

a celkově vystupoval jako arbitr mezi Buchholtzem a Poláky – carevna si přála takto pokořit pruského krále a ukázat svou moc. Sejm nakonec po delších tahanicích pověřil dne 31. července stejnou delegaci, aby jednala s pruským vyslancem – avšak opět pouze o obchodních záležitostech, nikoliv teritoriálních ústupcích. Jednání začala 5. srpna, a kdežto Sieversovi stačily na prosazení svého tři dny, Buchholtzovi trvalo pouhé vyjednání textu smlouvy tři týdny.²⁰⁹

Delegace se ve věci schválení smlouvy s Pruskem na sejm poprvé obrátila dne 26. srpna 1793. Poté co druhý den skončilo čtení zprávy delegace o jednání a poslancům byl předložen samotný text smlouvy, navrhl Buchholtzem podplacený poslanec Adam Podhorski, aby sejm vyslovil s podpisem smlouvy souhlas. Reakcí mu byly označení za zrádce a výhružky smrtí. Schvalování smlouvy se nakonec protáhlo na celý měsíc a pruskému vyslanci musel vydatně pomoci Sievers. Problémy se schválením smlouvy o dělení dokonce přiměly pruského krále Fridricha Viléma, který již ztrácel trpělivost, aby přesunul část své armády z Rýna na východ k polským hranicím, na jejímž čele byl připraven vojensky intervenovat a vynutit si podpis smlouvy silou.²¹⁰ To však nakonec nebylo nutné. Baron Sievers se rozhodl přistoupit k energickým krokům. Ráno dne 23. září 1793 dal ruský vyslanec kozáckými oddíly zatknout a odvézt z města čtyři nejvzpornější opoziční poslance, zámek, v němž probíhalo zasedání sejmu, obklíčily dva prapory ruských granátníků a na jeho bránu byla namířena čtyři děla, u nichž stáli dělostřelci se zapálenými doutnáky, ruský generál Rautenfeld zaujal místo v křesle vedle královského trůnu a u dveří jednacího sálu stáli ruští vojáci, kteří měli příkazáno nepouštět nikoho ven. Poslanci protestovali proti zatčení svých kolegů a násilí páchanému na sejmu a odmítali zahájit zasedání. Maršálek sejmu Stanisław Bieliński nakonec schůzi prohlásil za zahájenou až po půlnoci i přes odpor opozice. Poslanci se nicméně nadále vzpírali tomu, aby byl přečten návrh polsko-pruské smlouvy. Generál Rautenfeld si v tu chvíli odešel pro další instrukce k Sieversovi a po návratu sejmu oznámil, že nikdo nebude vypuštěn ven, dokud poslanci nesplní vyslancovu vůli. Členové sejmu přešli k pasivnímu odporu a za hlubokého mlčení vyslechli znění smlouvy. Mlčení zachovali i poté a odmítali se ke smlouvě jakkoliv vyjádřit. Kolem třetí hodiny ráno došla ruskému generálu trpělivost – oznámil sejmu, že je nucen povolát oddíl granátníků. V tu chvíli se maršálek sejmu Bieliński obrátil na poslance s otázkou, zda souhlasí s podpisem smlouvy. Otázku třikrát zopakoval, bez odpovědi. Maršálek následně prohlásil, že sejm vyslovil

²⁰⁹ LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 471–474.

²¹⁰ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 198.

jednohlasně souhlas a v půl čtvrté ráno ukončil schůzi. O dva dny později, 25. září 1793, byla smlouva podepsána.²¹¹

Prusko-polská smlouva o odstoupení území byla v zásadě totožná s dříve uzavřenou smlouvou s Ruskem, rovněž obsahovala z polské strany zřeknutí se jakýchkoliv práv na anektované území, pruský král se pak podobně jako carevna zavazoval do budoucna nevznášet další teritoriální požadavky.²¹² Sieversova práce ovšem tímto dokumentem nekončila. Dalším jeho úkolem bylo uzavřít s okleštěnou Rzeczpospolitou spojeneckou smlouvu. Mezitím byla 15. září ruským vyslancem oficiálně rozpuštěna Targowická konfederace, která již svůj mouřenínský úkol splnila, a nahrazena další proruskou konfederací, Grodenskou, pod vedením Fryderyka Moszyńského a Kazimierze Raczyńskiego.²¹³ Rusko-polská spojenecká smlouva byla podepsána 16. října 1793. Polsko a Rusko si v něm navzájem garantovaly územní celistvost a slibovaly vzájemnou pomoc v případě napadení, Rusko získávalo právo poslat v případě nutnosti po předchozím oznámení tohoto kroku svá vojska do Polska a ponechat je tam, Polsko se pak zavazovalo neuzavírat žádné mezinárodní smlouvy a neměnit nic ve svém vnitřním zřízení bez vědomí carevny.²¹⁴ Rzeczpospolita se opět stávala protektorátem Ruska.

Poslední agendou sejmu v Grodně byly vnitřní reformy. Sejm rozhodl, aby do budoucna polská armáda čítala pouze 14 tisíc vojáků (8 tisíc v Koruně a 6 tisíc na Litvě).²¹⁵ Na svém posledním zasedání dne 23. listopadu 1793 sejm přijal usnesení, kterým se rušila všechna rozhodnutí Velkého sejmu, a schválil nové kardinální zákony, mezi něž mimo jiné patřily: volitelnost trůnu, *liberum veto* v ústavních záležitostech, nadvláda katolického náboženství obojího ritu (latinského a uniatského)²¹⁶, král a královna musí být katolíci, úřady mohou zastávat pouze šlechtici, velkoknížectví litevské zůstane navždy spojenou unií s polským královstvím a nedotknutelnost území Rzeczpospolité (neměla právo je nikomu odstupovat). Žádný budoucí sejm neměl mít právo tyto kardinální zákony, které měly být „*svaté, trvalé a neměnné*“ (*saintes, stables et immuables*), měnit, a to ani jednomyslně. Skutečná moc se měla soustředit v rukou ruského vyslance, jenž měl být jakýmsi ruským místodržícím ve Varšavě (jako dříve Otto

²¹¹ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 201–209; *Записки Льва Николаевича Энгельгардта 1766–1836*, Москва 1868, s. 146. Srov. též КОСТОМАРОВ, Н., *Последние годы Речи-Посполитой*, т. II, Санкт-Петербург 1886, s. 392–400 a СОЛОВЬЕВ, s. 310–311.

²¹² Srov. *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 342–347.

²¹³ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 193–195; ЗАМОЙСКИ, s. 406.

²¹⁴ *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 347–353. Srov. též СОЛОВЬЕВ, s. 311 a LORD, s. 480–481.

²¹⁵ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 232.

²¹⁶ Přestup z katolické víry na jinou měl být považován za trestný čin (*crime*).

Stackelberg).²¹⁷ Zasedání sejmu skončilo v neděli 24. listopadu 1793 v devět hodin ráno. Unavení poslanci se odebrali do zámecké kaple, kde bylo odslouženo slavnostní *Te Deum* – latinským hymnem sejm v Grodně definitivně ukončil svou činnost.²¹⁸

O den později uspořádal Jakob Sievers na výročí Stanisławovy korunovace poslední bál, 28. listopadu pak král z Grodna odejel do Varšavy. Za pár dní jej následoval i Sievers, který nejspíše předpokládal, že oním vyslancem, v jehož rukou se bude nyní soustřeďovat moc v Polsku, bude vzhledem ke svým zásluhám o úspěšný výsledek sejmu i nadále on. Vděčností carevny se však nedočkal a v prosinci 1793 byl Kateřinou II. odvolán, bylo mu kladeno za vinu, že se sejmu na závěrečném zasedání podařilo jako poslední akt vzdoru prosadit lstí zrušení zákazu nosit vyznamenání *Virtuti militari*, který zavedla Targowická konfederace.²¹⁹ Jednalo se nejspíše o zástupný důvod, skutečným motivem Kateřinina rozhodnutí pravděpodobně byla potřeba mít ve Varšavě na realizaci ruské politiky člověka jiného stříhu, tvrdého a neústupného, a pro tuto roli se kultivovaný diplomat Sievers nehodil. Místo něho byl do funkce ruského vyslance ve Varšavě jmenován dosavadí velitel ruských vojsk v Polsku, generál švédského původu Osip Igelström.²²⁰

Druhé dělení připravilo Rzeczpospolitou o více než polovinu území a to, co z ní zbylo, nebylo již možné považovat za nezávislý stát, spíše se jednalo o jakýsi přivažek ruského impéria, který měl sloužit pouze jako vnější bariéra, chránící Rusko před Pruskem a Rakouskem, jak se vyjádřila sama Kateřina. O vliv v tomto zbytkovém polském státě se ruská carevna se zmíněnými mocnostmi nemínila dělit.²²¹ S opětovnou polskou podřízeností Rusku a zničením reforem Velkého sejmu se ovšem nehodlala smířit polská emigrace, která se soustředila především v Sasku a připravovala plán na národní povstání, jež mělo zemi vyrvat z ruského objetí.²²²

²¹⁷ Srov. *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 353–357; ИЛОВАЙСКИЙ, s. 236–239; LORD, *The Second Partition of Poland*, s. 482–483.

²¹⁸ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 251–252.

²¹⁹ Tamtéž, s. 253–254.

²²⁰ Srov. СТЕГНИЙ, s. 315–316.

²²¹ ИЛОВАЙСКИЙ, s. 242.

5 Kościuszkovo povstání

Po Stanisławově přistoupení k Targowické konfederaci v červenci 1792 se řada stoupenců reforem odebrala do emigrace v Lipsku. Patřili mezi ně například Hugo Kołłątaj, vůdce patriotické strany Ignacy Potocki, králův rádce Scipione Piattoli, poslanec Julian Ursyn Niemcewicz a další. Koncem roku 1792 se k nim připojil i generál Tadeusz Kościuszko, kterého Rakušané vyhostili z Haliče. Nejaktivnější mezi emigranty byl radikální kněz Kołłątaj. Ten byl zprvu přesvědčen, že je možné uzavřít s Ruskem kompromis v otázce ústavy, po němž by Petrohrad souhlasil s nástupem Kateřinina vnuka velkoknížete Konstantina na polský trůn, jak to již v červnu 1792 během války navrhoval ve svém dopise král Stanisław. Ruský vyslanec ve Varšavě Bulgakov však knězi přes prostředníka vzkázal, že takové řešení nepřipadá v úvahu, protože by s ním nesouhlasily evropské mocnosti.²²³

Kołłątaj se tedy rozhodl obrátit svou pozornost na Francii. V dopise bývalému maršálkovi sejmu Malachowskému ze dne 13. prosince 1792 psal: „*V celé Evropě jsou nyní již pouze dvě strany: Francie proti všem panujícím za svobodu lidu a monarchové proti Francii za despotismus a staré zvyky. (...) Jejich válka [tj. Francouzů] je válkou všech lidí, neboť věci, za kterou bojují, je věc svobody.*”²²⁴ Po poradách s bývalým francouzským vyslancem ve Varšavě Marie Louis Descorchesem, který byl v říjnu 1792 na rusko-pruský nátlak vyhoštěn z Polska, byl v Lipsku utvořen tzv. Emigrační výbor (*Komitet Emigracyjny*), který měl vést jednání s francouzskou revoluční vládou. Zástupcem francouzské vlády u výboru se stal bývalý tajemník Ignacyho Potockého, Pierre (Piotr) Parandier.²²⁵

V listopadu a prosinci 1792 vydal francouzský Národní konvent dvě proklamace, v nichž ohlašoval bratrství a pomoc všem národům usilujícím o svobodu, v reakci na ně koncem roku v Paříži před konventem vystoupil bývalý poslanec Velkého sejmu Wojciech Turski s žádostí o francouzskou pomoc pro Polsko. V lednu 1793 lipský výbor vyslal Tadeusze Kościuszka na misi do Paříže, o níž byla již výše stručně řeč. Kościuszko s sebou vezl dva programové dokumenty, v nichž se Poláci zavazovali provést podle francouzského vzoru reformy politického systému: zrušit monarchii, nevolnictví a zavést rovnost práv. V dubnu 1793 se Kościuszko vrátil

²²³ SZYNDLER, B., *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa 1994, s. 24–25; SMOLEŃSKI, *Konfederacja targowicka*, s. 375–376; SIEMEŃSKI, L. (ed.), *Listy Hugona Kołłątaja pisane z emigracji w r. 1792, 1793, 1794*, t. I, Poznań 1872, s. 147.

²²⁴ SIEMEŃSKI (ed.), *Listy Hugona Kołłątaja*, t. I, s. 148.

²²⁵ SZYNDLER, s. 25–26.

do Lipska, jeho mise neměla úspěch, francouzská vláda se kromě ponoukání Poláků k povstání k ničemu nezavázala.²²⁶

Na počátku května 1793 se ve Varšavě zorganizoval tajný spolek, v jehož čele stál bývalý člen patriotického tábora v sejmu, plukovník Ignacy Działyński. Většina jeho souputníků pocházela z okruhu Klubu přátel ústavy 3. května *Fiat Lux*, který byl založen krátce po přijetí ústavy na její podporu, a zednářských organizací. Dne 11. září 1793 se konala v Podgórzu u Krakova porada Kościuszka, který byl již tehdy všeobecně považován za vůdce budoucího povstání, s delegáty spikleneckých spolků ve vlasti, na níž polský generál prohlásil: „*Jenom za šlechtu se bít nebudu, chci svobodu pro celý národ a pouze za ni nasadím svůj život.*”²²⁷ V tomto prohlášení můžeme spatřovat rozchod s tradicí šlechtických konfederací, který byl charakteristický pro Kościuszkovo povstání, v jehož rámci se jednotlivá křídla, od konzervativního po radikální, výrazně lišila v tom, jak nazírala na národ a jeho složení – koncepce magnátsko-šlechtického národa se zde střetávala s koncepcí národa moderního, nadstavovského. Tyto rozdílné koncepce se pak promítaly do sporů o politický program povstání, a to především v otázce postavení selského obyvatelstva a jeho práv – již ve fázi příprav povstání vyvstával problém, jak smířit vedoucí úlohu šlechty v něm s potřebou získat na svou stranu venkovské obyvatelstvo, k čemuž mohlo dojít především zrušením nevolnictví a dalšími úlevami, jež ovšem mohly šlechtu antagonizovat. Kościuszkovo povstání stojí tímto na pomezí mezi předmoderními šlechtickými konfederacemi a národními povstáními 19. století.²²⁸

Na zmíněné schůzce v Podgórzu rozhodl Kościuszko vzhledem k nepřipravenosti povstání o jeho odložení na příští rok a následně odjel do Itálie. Členové varšavského spiknutí byli Kościuszkovým rozhodnutím rozladěni a vypravili za ním v listopadu 1793 na Apeninský poloostrov emisary, kteří ho měli přesvědčit k návratu do země a zahájení povstání – obávali se totiž odhalení jeho příprav. Kościuszko se však vrátit odmítl a termín povstání stanovil na jaro 1794. Varšavští spiklenci kvůli tomu uvažovali o výměně vůdce povstání a obrátili se v této věci na Ignacyho Działyńského, ten však odmítl a po něm i další.²²⁹ Obavy varšavských vlastenců nebyly plané, neboť na počátku března 1794 se ruskému vyslanci a zároveň veliteli vojsk v Polsku baronu Igelströmovi podařilo zatknout řadu členů varšavského spolku. Działyński, který

²²⁶ Tamtéž, s. 27–31; srov. též ŘEZNÍK, M., *Za naši a vaši svobodu. Století polských povstání (1794–1864)*, Praha 2006, s. 89–90.

²²⁷ SZYNDLER, s. 37–38.

²²⁸ Srov. ŘEZNÍK, s. 91–96.

²²⁹ SZYNDLER, s. 43–45.

se v té době nezdržoval ve Varšavě, byl zatčen kozáky o měsíc později při pokusu přejít hranice do rakouské Haliče a poslán do vyhnanství na Sibiř, odkud ho propustil až car Pavel I.²³⁰

Když se Kościuszko, který v té době pobýval v Drážďanech, dozvěděl o zatýkání ve Varšavě, rozhodl se zahájení povstání dále neodkládat a stanovil jeho datum na 24. března 1794 – mělo vypuknout současně v Krakově, ve Varšavě, Vilně a na Ukrajině.²³¹ O předčasný počátek povstání se však postaral jeden z generálů, na nějž se obrátili varšavští spiklenci, když uvažovali o nahrazení Kościuszka někým jiným – Antoni Madaliński. Madaliński sice nabídku stejně jako Działyński odmítl, avšak když mu byla 12. března z Varšavy v souladu s usnesením grodenského sejmku o zmenšení polské armády nařízena redukce jeho brigády, generál se vzepřel a vydal se na pochod z Ostrołęky, ležící na severovýchod od Varšavy v Mazovském vojvodství, podél pruské hranice na jih směrem ke Krakovu, kam měl podle plánu koncem měsíce dorazit sám Kościuszko.²³² Důstojníci a vojáci vůbec se nejen vzhledem ke svému řemeslu stali důležitou rekrutační základnou povstání, neboť Ruskem nařízená redukce vojska je zbavovala obživy.²³³

Kościuszko se v půlce března 1794 vydal z Drážďan přes Prahu do Krakova, kam dorazil 23. března večer. Dopoledne 24. března 1794 přednesl na hlavním náměstí krátký projev, po němž Aleksander Linowski, bývalý poslanec Velkého sejmku a spolupracovník krále při přípravě ústavy, přečetl *Akt povstání občanů, obyvatelů Krakovského vojvodství*, v němž se psalo: „*Světlu je znám nynější stav nešťastného Polska. Hanebnost dvou sousedních mocností a zločin zrádců vlasti je uvrhly do této propasti. Kateřina II., odhodlána zničit polské jméno, po domluvě s věrolomným Fridrichem Vilémem uskutečnila své nešlechethné záměry. (...) Carevna, nestydatě se prohlašujíc za garantku celistvosti, nezávislosti a štěstí Polska, odtrhovala a oddělovala od něj území, znevažovala jeho nezávislost (...) Když pak Polsko, zoškliviv si její urážlivé jářmo, získalo opět právo vládnout si samo, použila proti němu vlastizrádce, jejich bezbožné spiknutí podpořila vojenskou mocí (...) [avšak] zakrátko ty samé zrádce hanebně zradila. (...) My, Poláci, občané, obyvatelé Krakovského vojvodství, obětující vlasti náš život, jako jediný statek, kterého nás tyranie ještě nezbavila, utíkáme se k posledním prostředkům, jež nám zoufalost občanů poskytuje. Majíce nezlomné odhodlání zahynout a být pohřbeni v troskách vlastní země, nebo osvobodit vlast od loupeživého násilí a hanebného jářma, prohlašujeme před Bohem, před celým lidstvem, a zejména před vámi, Národy, které si svobody ceníte nad všechny jiné statky, že užívající*

²³⁰ Tamtéž, s. 47–48.

²³¹ ZAMOYSKI, s. 410; SZYNDLER, s. 46.

²³² KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, s. 682.

²³³ ŘEZNÍK, s. 100–101.

nezpochybnitelného práva k odporu proti tyranii a ozbrojenému násilí, spojujeme v krajanském, občanském a bratrském duchu své síly (...) Osvobození Polska od cizích vojsk, obnovení a zajištění jeho územní celistvosti, vymýcení veškerého násilí a uzurpace, jak cizí, tak domácí, zajištění národní svobody a nezávislosti Rzeczpospolité – to je svatý cíl našeho povstání.”²³⁴

Akt, jehož autorem byl Hugo Kołłątaj, dále jmenoval Tadeusze Kościuszka náčelníkem povstání, v jehož rukou se soustřeďovala výlučná pravomoc co se týče vojenského velení. Kościuszko měl podle aktu rovněž ustavit Nejvyšší národní radu (*Najwyższa Rada Narodowa*), kolektivní výkonný orgán povstání, a vybrat její členy. Revoluční charakter povstání prozrazoval bod o Nejvyšším trestním soudu, jež měla Rada povolát a jenž měl rozhodovat o zločinech proti národu a povstání, které měly být trestány smrtí. Orgány povstání byly označeny za dočasné, po úspěšném konci povstání měl Kościuszko a Rada podat zprávu o činnosti zvoleným představitelům národa, kteří měli rozhodnout o budoucím politickém zřízení státu.²³⁵

Po přečtení aktu složil Kościuszko slavnostní přísahu, že svěřenou moc nebude využívat k útisku občanů, ale ve prospěch znovuzískání národní svobody. Kościuszko nařídil, po vzoru francouzské *levée en masse*, odvod všech mužů ve věku 18-28 let.²³⁶ Polský generál si byl vědom skutečnosti, že nemůže vést boj na třech frontách najednou, a proto usiloval především o to, aby Rakousko zachovalo vůči povstání neutralitu. Informoval tedy velitele rakouských pohraničnicků u Krakova, že bude respektovat hranici habsburského soustátí.²³⁷ Zároveň poslal 29. března dopis haličskému magnátovi Józefu Ossolińskému, aby se ve Vídni za povstání přimluvil. Kościuszko se také snažil vyhybat revolučnímu radikalismu, aby neodradil od účasti v povstání šlechtu, proto také nařídil, aby se na povstaleckých dokumentech nepoužívalo heslo *svoboda, rovnost, bratrství*, ale *svoboda, celistvost, nezávislost*.²³⁸ V dopise jedné znepokojené šlechtičně napsal: „*Mohou mě očerňovat, nás a naše povstání, ale Bůh vidí, že nezačínáme francouzskou revoluci.*”²³⁹

Vzhledem k přibližujícímu se ruskému vojsku rozhodl Kościuszko o opuštění Krakova a spojení se s oddíly generála Madalińského. K prvnímu střetnutí povstaleckého vojska a ruských oddílů generála Tormasova došlo 4. dubna 1794 v bitvě u Raclawic. Kościuszkova armáda měla ve svých řadách kromě profesionálních vojáků také asi dva tisíce sedláků ozbrojených kosami

²³⁴ MICHALSKI, J. (ed.), *Historia Polski 1764–1795. Wybór tekstów*, Warszawa 1954, s. 170–173.

²³⁵ Tamtéž, s. 173–175. Srov. též SZYNDLER, s. 67–68 a ŘEZNÍK, s. 102–103.

²³⁶ KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, s. 682.

²³⁷ Srov. ŘEZNÍK, s. 103.

²³⁸ SZYNDLER, s. 72–73.

²³⁹ Tamtéž, s. 73.

(*kosynierzy*), kteří se hráli v bitvě významnou roli při útoku na pozice ruského dělostřelectva. Bitva skončila překvapivým polským vítězstvím, které sice nemělo až takový význam strategický, protože se nepodařilo ruské vojsko zničit, ale mělo značný dosah propagandistický, jehož Kościuszko náležitě využil – na krakovském Wawelu za hrdinství veřejně vyznamenal a povýšil dva sedláky, Wojciecha Bartosze Glowackého a Józefa Świsackého, aby podtrhl celonárodní charakter povstání. Svou snahu získat na stranu povstání masu poddanského obyvatelstva Kościuszko demonstroval také tím, že začal nosit selský kabátec (*sukmana*), jež kombinoval se šlechtickou šavlí.²⁴⁰

Zprávy o vítězné bitvě dorazily 12. dubna 1794 do Varšavy, kde přispěly k vypuknutí povstání o několik dní později. Ruský velitel a vyslanec Igelström na zprávu o raclawickém vítězství reagoval plány na obsazení varšavského arzenálu a odzbrojení polských oddílů, čemuž měl výbuch povstání v hlavním městě zabránit. Král Stanisław II August se ještě snažil přemluvit Igelströma, aby Varšavu i s vojskem opustil, aby se zabránilo pouličním bojům, avšak neúspěšně.²⁴¹

Dne 17. dubna brzo ráno varšavský dav pod vedením ševce Jana Kilińského zaútočil na varšavský arzenál, kde se chopil zbraní. Ke vzbouřenému davu se přidali vojáci varšavské posádky a dokonce i králova garda a v ulicích se rozhořely boje s ruskými jednotkami.²⁴² Do královského zámku, který však již nebyl nijak chráněn, se přišla ukrýt řada bývalých Targowičanů, jako například předseda Stálé rady Józef Ankiewicz, velký korunní hetman Piotr Ożarowski a biskup Ignacy Massalski, což královi pozici dále ztěžovalo. Generál Igelström se bránil v budově ruského vyslanectví s praporem pěchoty a čtyřmi děly k dispozici. Po dvou dnech (17. a 18. dubna) těžkých bojů se do rána 19. dubna všichni ruští vojáci buď vzdali, nebo opustili město, což předešlé noci učinil i Igelström. Rusové v bojích ztratili dva tisíce mužů a stejný počet se dostal do zajetí.²⁴³

Dne 19. dubna se obyvatelé Varšavy slavnostně připojili k probíhajícímu povstání podepsáním krakovského aktu, jako první tak učinili staronový starosta Varšavy Ignacy Zakrzewski a vojenský velitel Varšavy generál Stanisław Mokronowski. Výkonným orgánem povstání ve Varšavě povstalci učinili do doby, než do Varšavy dorazí sám Kościuszko,

²⁴⁰ SZYNDLER, s. 82–83; KONOPCZYŃSKI, *Dzieje Polski nowożytnej*, s. 682; ŘEZNÍK, s. 105–107.

²⁴¹ TOKARZ, W., *Insurekcja warszawska*, Warszawa 1950, s. 99–100; ŘEZNÍK, s. 110.

²⁴² TOKARZ, s. 150.

²⁴³ ZAMOYSKI, s. 413–414; СОЛОБЬЕВ, s. 330–336. Srov. též popis varšavských událostí v dopise A. A. Bezborodka A. R. Voroncovovi. Архив князя Воронцова, к. XIII, s. 289–290.

Prozatímní radu (*Rada Zastępcza Tymczasowa*), v jejímž čele stál Zakrzewski.²⁴⁴ Král Stanisław se k povstání, ač byl v zásadě proti němu a snažil se mu spíše zabránit, přihlásil 22. dubna 1794.²⁴⁵

Prozatímní rada představovala umírněné křídlo varšavského povstání, z dvaceti jejích členů bylo čtrnáct šlechticů a řada z nich měla blízko ke králi, například předseda Zakrzewski, bývalý polský vyslanec v Petrohradě Antoni Deboli nebo vojenský velitel Mokronowski. Tato skutečnost vyvolala nelibost radikálního křídla povstání, které v opozici k radě založilo tzv. jakobínský klub, mezi jehož členy patřily především osobnosti z okruhu Huga Kołłątaja jako kněží Józef Mejer, Florian Jelski nebo Kołłątajův tajemník Kazimierz Konopka. Mezi jeden z jejich hlavních požadavků patřilo přísné potrestání Targowičanů a podplacených poslanců grodenského sejmu.²⁴⁶

Mezitím se povstání začalo šířit i na Litvě, jako první se vzbourila oblast Žmudi, jež se 16. dubna slavnostní přísahou v Šavlich připojila k povstání. V noci z 23. na 24. dubna vypuklo pod vedením představitele radikálního, jakobínského křídla, plukovníka Jakuba Jasińského, povstání ve Vilně, byl zajat ruský generál Arseněv a především jedna z hlavních postav Targowické konfederace, velký litevský hetman Szymon Kossakowski. O den později, 25. dubna, povstalecký soud hetmana odsoudil k trestu smrti za vlastizradu a ještě téhož odpoledne byl Kossakowski na hlavním vilenském náměstí oběšen.²⁴⁷

Události ve Vilně vyvolaly u Kościuszka určité obavy, vilenský Akt povstání litevského národa sice zmínil Kościuszkovo krakovské prohlášení, ale ani jednou se o něm nevyjádřil jako o svrchovaném vůdci celonárodního povstání, Litevci navíc užívali označení Nejvyšší národní rada, které již Kościuszko použil pro svůj ústřední orgán. Problematický byl též Jasińského jakobínský radikalismus, který mohl renomé celého povstání poškodit a vlastně dát za pravdu obviněním ruské carevny a pruského krále, že se v Rzeczpospolité šíří revoluční myšlenky a teror. Kościuszko byl oproti Jasińskému mužem kompromisu, který se snažil najít střední cestu mezi konzervativním křídlem a oprávněnými požadavky na sociální reformy.²⁴⁸

Spory mezi Jasińským a dalšími vůdci litevského povstání vedly na začátku června 1794 k jeho rezignaci a odchodu do Varšavy, kde se litevský plukovník zapojil do aktivit jakobínského klubu. Náběh k litevskému separatismu pak Kościuszko vyřešil rozpuštěním litevské Nejvyšší

²⁴⁴ ASKENAZY, S. – DZWONKOWSKI, W. (eds.), *Akty powstania Kościuszki*, t. I, Kraków 1918, s. 3–4.

²⁴⁵ ZAMOYSKI, s. 415.

²⁴⁶ SZYNDLER, s. 147–148; ŘEZNÍK, s. 112–113.

²⁴⁷ SZYNDLER, s. 132.

²⁴⁸ Srov. ŘEZNÍK, s. 116; SZYNDLER, s. 136.

národní rady, na jejíž místo dosadil Ústřední deputaci Litevského velkoknížectví, která plně podléhala jeho velení.²⁴⁹

Mezitím se Prozatímní rada ve Varšavě dostávala pod stále větší tlak radikálního křídla povstání a jím manipulovaného davu, musela se stále více distancovat od krále. Dne 26. dubna předal vůdce lidu Jan Kiliński jejímu předsedovi, starostovi Zakrzewskému, petici žádající okamžitý proces s vlastizrádci, což Zakrzewski odmítl. O dva dny později ovšem rada zřídila vyšetřovací komisi k potrestání těch, co se provinili proti národu, k čemuž jí mohla dobře posloužit okolnost, že ustupující Rusové v budově svého vyslanectví zanechali kompletní archiv svého úřadu od roku 1767. Dne 1. května byli na základě nařízení komise zatčeni hetman Piotr Ożarowski, maršálek Stálé rady Józef Ankiewicz a vilenský biskup Ignacy Massalski, všechno bývalí členové Targowické konfederace. Do Varšavy také na začátku května dorazily zprávy z Vilna o Jasińského aktu revolučního teroru. To vše dohromady vytvářelo velice napjatou atmosféru.

K výbuchu nashromážděného hněvu došlo 8. května 1794, kdy si král Stanisław August vyjel na vyjížděku na předměstí Praga, kde si chtěl prohlédnout opevňovací práce. Ve městě se tou dobou rozšířila fáma, že král se snaží jako Ludvík XVI. uprchnout a Stanisław byl za doprovodu výhrůžného davu eskortován zpátky do královského zámku. Večer toho samého dne pronikl dav pod vedením jakobína Kazimierze Konopky do sálu radnice, kde jednala Prozatímní rada, a žádal okamžité potrestání Targowičanů. Rada svolala na následující den soud nad velkým korunním hetmanem Ożarowským, polním litevským hetmanem Józefem Zabielle, maršálkem Józefem Ankiewiczem a livonským biskupem Józefem Kossakowským, bratrem Szymona. Soud pod nátlakem davu odsoudil všechny zmíněné k trestu smrti oběšením. Několikatisícový dav po vykonání rozsudku na náměstí před radnicí jásal *At' žije revoluce!*²⁵⁰

Zatímco se ve Varšavě schylovalo k propuknutí revolučního teroru, vydal Kościuszko 7. května v táboře v Połańci na severovýchod od Krakova ve snaze připoutat k povstání sedláky tzv. Połaniecký univerzál – reagoval tak na bojkotování jeho předchozích rozhodnutí o úlevách pro rolníky ze strany šlechty. Univerzál představuje z hlediska sociálních reforem jeden z nejdůležitějších dokumentů vydaných za povstání. Kościuszko byl přesvědčen, že svobodu mohou bránit jen svobodní lidé, a proto univerzál, odvolávající se na ústavu 3. května, podle níž jsou sedláci pod ochranou vlády, rušil nevolnictví (sedláci se mohli volně stěhovat), snižoval

²⁴⁹ ŘEZNÍK, s. 119; SZYNDLER, s. 136–138.

²⁵⁰ SZYNDLER, s. 150–156.

robotu a varoval vrchnostenské úředníky, kteří by univerzál nerespektovali, že budou postaveni před soud.²⁵¹ Univerzál byl společným dílem Kościuszka, Huga Kołłątaja a Ignacyho Potockého, nejvýrazněji se na jeho podobě podepsal nejspíše Kołłątaj, který byl znám svým reformátorským elánem. Jeho uvedení v život však bylo, podobně jako Kościuszkova předchozí nařízení, provázeno značnými problémy. Byl buď realizován pouze zčásti, nebo se s jeho provedením úmyslně otálelo, často ho také bojkotoval klér, který jej měl z kazatelen ohlašovat, neboť i mezi kněžími byla řada pozemkových vlastníků.²⁵²

Dalším důležitým krokem, jež Kościuszko v Polańci učinil, bylo 10. května 1794 zřízení Nejvyšší národní rady, jejíž existenci předpokládal již krakovský akt z konce března. Kościuszko otálení s ustavením tohoto orgánu vysvětloval v pozdějším prohlášení tím, že čekal, až se k povstání připojí většina Polska a Litvy, aby měla Rada za sebou širokou podporu v zemi, která jí dodá legitimitu, a nebyla projevem vůle pouze jednoho vojvodství.²⁵³ Rada se dělila na osm oddělení, řízených rádci – finance dostal na starosti Hugo Kołłątaj a zahraniční věci Ignacy Potocki, kteří se vrátili z emigrace do země. Oba politici opustili tábor v Polańci a 24. května dorazili do Varšavy, kde měli zorganizovat činnost Rady. Když se o složení Rady dozvědělo varšavské měšťanstvo, vyjádřilo nespokojenost s tím, že Nejvyšší národní radu, stejně jako předtím varšavskou Prozatímní radu, ovládají šlechtici a jeho zástupci bankéř Andrzej Kapostas a Jan Kiliński žádali rovné zastoupení měšťanů a šlechty. Členem Rady se rovněž toužil stát také král Stanisław August, aby mohl ovlivňovat směr, kterým se povstání bude ubírat, a napsal v této záležitosti Kościuszkovi dopis. Kościuszko krále sice respektoval, ale nechtěl, aby do povstání zasahoval, proto jeho žádost zdvořile odmítl. Požadavku varšavských měšťanů na paritní zastoupení rovněž nevyhověl – vzkázal jim, že se při výběru osob do Rady neřídil jejich stavovskou příslušností.²⁵⁴

Kromě toho se Kościuszko dále snažil o neutralitu Pruska a Rakouska, aby povstalecké vojsko mělo jenom jednoho protivníka, ruskou okupační armádu. Přestože byla v aktu povstání vedle Kateřiny II. zmíněna i věrolomnost pruského krále, Kościuszko dal příkaz, aby byly respektovány pruské hranice, a snažil se vyjednávat s pruským vyslancem Buchholtzem. Tomu však Berlín přikázal, aby opustil Varšavu. Již počátkem května psal totiž do Berlína ruský vicekancléř Ostermann, že doufá, že Prusko dostojí svým závazkům podle prusko-ruské

²⁵¹ Srov. MOŚCICKI, H. (ed.), *Pisma Tadeusza Kościuszki*, Warszawa 1947, s. 102–107.

²⁵² SZYNDLER, s. 157–160.

²⁵³ MOŚCICKI (ed.), *Pisma Tadeusza Kościuszki*, s. 119.

²⁵⁴ SZYNDLER, s. 164–165.

konvence a pošle bez otálení do Polska své vojsko, aby v součinnosti s ruskou armádou obnovilo v zemi pořádek.²⁵⁵ Pruský král se rozhodl s povstanci vůbec nejednat, aby si proti sobě nerozhněval Petrohrad, byl přesvědčen, že si pruská a ruská vojska ve vzájemné součinnosti s povstáním brzy poradí, po čemž by mohlo následovat poslední dějství v řešení polské otázky.²⁵⁶

Fridrich Vilém II. následně vydal 16. května manifest oznamující jeho záměr přispět k potlačení Kościuszkova povstání a vyslal generála Franze von Favrata, aby obsadil Krakov. Dne 6. června došlo k bitvě u Szczekocin, v níž spojená prusko-ruská vojska porazila povstaleckou armádu pod Kościuszkovým velením. Na následky zranění v této bitvě zemřel jeden ze symbolů bitvy u Raclawic, sedlák Bartosz Glowacki. Bitva u Szczekocin představovala jasný vstup Pruska po boku Ruska do války proti polskému povstání. Vítězství pruské vojsko využilo k obsazení Krakova, k němuž došlo 15. června. Město se vzdalo téměř bez boje, za což jeho velitele generála Wieniawského Kościuszkův vojenský soud později prohlásil za zrádce. V případě Krakova se pak opět významně zkřížily plány Vídně a Berlína. Počátkem června totiž rakouský generál Joseph Harnoncourt představil císaři Františkovi plán, podle něhož měly do Polska vstoupit tři rakouské sbory, jeden měl obsadit právě Krakov a druhé dva vojvodství sandoměřské a lublinské. Císař plán 12. června schválil, ovšem než mohlo dojít k jeho realizaci, předběhli Rakušany Prusové. Rakušané nechtěli být opět vynecháni při dalším dělení polské kořisti, a proto 27. června císař generálu Harnoncourtovi nařídil, aby z Haliče vstoupil na polské území. Generál o tři dny později překročil polské hranice a začal obsazovat krakovské, sandoměřské a lublinské vojvodství. Kościuszko vydal proti rakouské okupaci oficiální protest, v němž ji označil za porušení smluv mezi Rzeczpospolitou a Rakouskem, ale změny rakouského postoje nedosáhl.²⁵⁷

Vojenské neúspěchy povstání vedly mezitím koncem měsíce června k opětovnému vyostření situace v hlavním městě, v němž došlo k opakování revolučních scén z 8. a 9. května. Hlavní roli v nich opět hrál spolupracovník Huga Kołłątaja, člen varšavského klubu jakobínů Kazimierz Konopka, jenž 27. června bouřil lid, mluvil o zradě generála Wieniawského, který vydal Krakov, kolébku povstání, a agitoval za potrestání vězněných Targowičanů. Večer toho dne začal lid po dalším z jeho projevů stavět na náměstí před radnicí šibenice. Druhý den ráno vtrhl dav do paláce Raczyńských, kde právě jednala Nejvyšší národní rada, a žádal, aby věznění zrádci byli

²⁵⁵ СТЕГНИЙ, s. 351.

²⁵⁶ SZYNDLER, s. 177. Srov. též KOCÓJ, H. (ed.), *Relacje posła pruskiego Ludwiga Buchholtza o insurekcji kościuszkowskiej*, Kraków 2004, s. 275–278.

²⁵⁷ SZYNDLER, s. 176 a 191–196.

potrestání. Lůza následně vyvlekla z městského vězení Targowičany Antoniho Czetwertyńskiego a vilenského biskupa Ignacyho Massalského, který jen o vlásek unikl popravě již počátkem května. Kromě nich byl oběšen i bývalý polský vyslanec v Konstantinopoli a pozdější spolupracovník ruských vyslanců Karol Boskamp a několik dalších. Velkého korunního maršálka Fryderyka Moszyńskiego, člena Targowické a Grodenské konfederace, před šibenicí zachránilo pouze to, že jej bránil vlastním tělem varšavský starosta Zakrzewski, který prohlásil, že by museli oběsit i jeho.²⁵⁸

Revoluční teror 28. června vyděsil krále, Nejvyšší národní radu i bohaté měšťanstvo. Král psal Kościuszkovi, aby přijel do Varšavy a zjednal pořádek. Požadoval také přísné potrestání buřičů, k čemuž se připojilo konzervativní křídlo povstání, jež představovali starosta Zakrzewski nebo Józef Wybicki, právník a publicista, pozdější autor slov písně Dąbrowského polských legionů, který ve svých pamětech napsal: „*Den 28. června poskrnul odvěkou čistotu našeho národního charakteru. Lůza toho dne – kéž by byl nažvdy vymazán z toku času – věšela bez procesu a důkazů. (...) Tu hrůzu jsme se dozvěděli v táboře a všechny dobře smýšlející uvrhla do hlubokého zármutku.*”²⁵⁹ Kościuszko 29. června nařídil Radě, aby obnovila pořádek a potrestala buřiče, kritizoval ji však za pomalé vypořádávání se se zrádci. Jakobín Konopka byl vyhoštěn ze země a dalších několik účastníků z lidu bylo odsouzeno k smrti a oběšeno. Řada příslušníků konzervativního křídla byla přesvědčena o tom, že za terorem stojí v pozadí Hugo Kołłątaj, který měl mezi jakobíny velký vliv, ten to sice popíral, ale během událostí se choval lhostějně a nijak nezasáhl.²⁶⁰ Potrestání vůdců davu mělo pak negativní vliv na vztahy povstání s revoluční Francií, člen Výboru veřejného blaha Saint-Just oznámil polskému zástupci v Paříži, že „*Francouzská republika nedá ani zrnko zlata, neobětuje ani jednoho vojáka ve prospěch polské revoluce, kterou vede šlechta.*”²⁶¹

Byla to nejen revoluční atmosféra v hlavním městě, ale i vojenská situace, která na začátku července 1794 donutila Kościuszka stáhnout se do Varšavy, k níž se blížila pruská a ruská vojska. Dne 13. července začalo dva měsíce trvající společné prusko-ruské obléhání Varšavy, jehož se účastnil sám král Fridrich Vilém II. a ruský generál Ivan Fersen. Prusové a Rusové měli dohromady k dispozici okolo 40 tisíc vojáků a 190 děl, obránci města pod velením Kościuszka

²⁵⁸ Tamtéž, s. 261–262.

²⁵⁹ MOŚCICKI, H. (ed.), *Pamiętniki Józefa Wybickiego, senatora wojewody Królestwa Polskiego*, cz. II, Warszawa 1905, s. 88.

²⁶⁰ SZYNDLER, s. 262–263. Srov. též LEŚNODORSKI, B., *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960, s. 405–411.

²⁶¹ SZYNDLER, s. 266. Srov. též LEŚNODORSKI, *Polscy jakobini*, s. 449–450.

pak 36 tisíc vojáků a 140 děl. Pruský král byl přesvědčen, že se město brzy vzdá, v tomto se opíral především o zprávu svého vyslance Buchholtze, kterému se koncem června konečně podařilo opustit město. Ve zprávě diplomat krále informoval, že zásoba potravin ve městě vystačí pouze na pár dní a že přípravy na obranu jsou nedostatečné – bude stačit, když král město vyzve ke kapitulaci a slíbí, že nebude vypleněno, a Varšavané se ochotně vzdají.²⁶²

Pruský král poslal Stanisławovi dopis, v němž psal, že Varšava je dokonale obklíčena, a vyzýval ho, aby se město vzdalo a předešlo se tak krveprolití. Stanisław August však Hohenzollernovu výzvu odmítl. Na obraně města se od počátku srpna podílel také panovníkův synovec, kníže Józef Poniatowski, který se vrátil z emigrace. Byl mu svěřen severní úsek obranné linie. Kníže Józef jmenování od Kościuszka přijal pod tou podmínkou, že mu *Naczelnik* písemně zaručí, že se povstání neobráť proti osobě krále, což Kościuszko učinil. Poniatowského účast v obraně města ovšem nelibě nesli představitelé radikálního křídla povstání, kteří koncem srpna využili dílčí ztráty polských pozic, za kterou nesl Poniatowski odpovědnost, aby proti knížeti a jeho strýci rozpoutali kampaň. Kołłątajův spolupracovník Franciszek Dmochowski, redaktor oficiálního periodika povstání *Gazeta Rządowa*, v tomto listu zveřejnil seznam lidí, kteří pobírali peníze od ruské ambasády – mezi jmény se objevilo i královo. Stanisław intervenoval u Kościuszka a ten přikázal noviny zkonfiskovat, kníže Józef se však vzhledem k nepřátelskému postoji vůči němu a panovníkovi rozhodl radši složit velení.²⁶³

Vzhledem k tomu, že ani silná pruská ofenziva 28. srpna nevedla k dobytí města, rozhodl se pruský král v noci z 5. na 6. září k ústupu od Varšavy. Na jeho rozhodnutí měly, kromě problémů se zásobováním potravinami, střelivem a přeplněných lazaretů, velký vliv zprávy o povstání v týlu jeho armády, ve Velkopolsku, kde se koncem srpna začaly šířit boje. Dvoutýdenní prusko-ruské obležení tak skončilo velkým úspěchem obránců města, jenž dále posílil Kościuszkovu autoritu. Vůdce povstání po pruském ústupu vyslal na pomoc velkopolským povstalcům sbor pod velením Jana Henryka Dąbrowského, budoucího velitele polských legionů v Itálii, jehož šestitýdenní výprava měla značný strategický význam, neboť vážala značné množství pruských sil, které se nemohly připojit k operacím ruského vojska proti Kościuszkovi.²⁶⁴

Poté co pominulo bezprostřední ohrožení Varšavy, přihlásilo se o slovo opět radikální jakobínské křídlo. Dne 11. září odsoudil revoluční soud, složený z jakobínů, jako byl generál Józef Zajaczek a další, k trestu smrti biskupa Wojciecha Skarszewského, člena Targowice, který

²⁶² KOCÓJ (ed.), *Relacje posła pruskiego*, s. 184–186.

²⁶³ SZYNDLER, s. 270–275.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 291 a 307.

na sejmu v Grodně agitoval za schválení smluv s Ruskem a Pruskem a který jen těsně unikl lynčování během červnových událostí. Král, papežský nuncius Lorenzo Litta a konzervativci Ignacy Zakrzewski, Ignacy Potocki a Julian Ursyn Niemcewicz intervenovali v biskupův prospěch u Kościuszka, jehož varovali před negativním vlivem, jaký by měla další poprava biskupa na obraz povstání v zahraničí. Tadeusz Kościuszko se rozhodl v této otázce obrátit na členy Nejvyšší národní rady, kteří se všichni s výjimkou Huga Kołłątaja vyslovili pro omilostnění obviněného, načež polský vojevůdce změnil Skarszewskému trest na doživotní vězení. To vyvolalo bouři nevole mezi varšavskými jakobíny, jeden ze členů soudu Kościuszkovi napsal: „*Považoval jsem Tě Náčelníku vždy za největšího republikána. Dnes jsi však k nám promluvil ústy despoty.*”²⁶⁵ Ve stejné době soud odsoudil v nepřítomnosti vůdce Targowice Seweryna Rzewuského, Stanisława Szczęsného Potockého a Ksaweryho Branického k trestu smrti oběšením, konfiskaci majetku a věčné ztrátě cti, výrok byl vykonán *in effigie* – pověšeny byly podobizny odsouzených.²⁶⁶

Carevně Kateřině mezitím v Petrohradě docházela s pomalou likvidací Kościuszkova povstání trpělivost. Do Polska se rozhodla vyslat svého nejlepšího vojevůdce, Alexandra Vasiljeviče Suvorova, jemuž již v dubnu 1794 psala o buři Kościuszkovi, který všude rozsévá vzpouru proti Rusku.²⁶⁷ Učinila tak ovšem až poté, co byla ujištěna, že Porta nezačne novou válku s Ruskem, do té doby chtěla mít Suvorova na hranicích s Osmanskou říší. Suvorov vytáhl z Ukrajiny a 19. září rozprášil v bitvě u Terespolu na Bugu, blízko Brestu, polskou divizi generála Sierakowského. Kościuszko se v této situaci rozhodl zabránit spojení Suvorova s oddíly v Polsku již operujícího generála Ivana Fersena, a proto 6. října opustil Varšavu s cílem nejdříve porazit druhého jmenovaného a následně i hrdinu nedávné rusko-turecké války. Ke střetu se Fersenem došlo 10. října 1794 v bitvě u Maciejowic, která skončila polskou porážkou. Kościuszko padl během bitvy, v níž odmítl dát povel k ústupu se slovy, že Poláci musí buď zahynout, nebo zvítězit, do ruského zajetí. Navzdory pozdější legendě však během svého pádu z koně nevykřikl slova o *finis Poloniae*, jak vysvítá z jeho dopisu francouzskému historikovi hraběti de Ségur z roku 1803, v němž se proti tomuto tvrzení ohrazuje a označuje je dokonce za rouhavé.²⁶⁸

²⁶⁵ Tamtéž, s. 282–283.

²⁶⁶ ZAMOYSKI, s. 428.

²⁶⁷ СТЕГНИЙ, s. 352.

²⁶⁸ *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, s. 392; SZYNDLER, s. 324–330; ŘEZNÍK, s. 134–135.

Kościuszkovo zjetí vyvolalo ve Varšavě šok, povstání ztratilo svého vůdce a symbol – bitva u Maciejowic, během níž Poláci ztratili okolo 4 tisíc vojáků, byla zlomovým bodem povstání z vojenského i politického hlediska. Na zasedání Nejvyšší národní rady dne 12. října byl na Kołłątajův návrh vrchním velitelem povstání zvolen kompromisní kandidát Tomasz Wawrzecki, který se v té době nacházel na Litvě. Dne 16. října dorazil do Varšavy, ale svému jmenování se bránil, neboť se nepovažoval vzhledem ke svým skrovným vojenským zkušenostem za vhodného kandidáta, nicméně nakonec se nechal přemluvit i tím, že se na jeho osobě shodlo jak konzervativní, tak radikální křídlo povstání. Téhož dne složil přísahu a požádal o zřízení vojenské rady, která by mu byla po ruce.²⁶⁹

Ránu z milosti měl povstání uštvědit Suvorov, který měl po spojení se sbory Fersena a dalšího ruského generála Derfeldena dobýt Varšavu. Jeho plán spočíval v dobytí varšavského předměstí Prahy, přepravení se přes Vislu a obležení hlavního města. K obraně Prahy bylo připraveno něco přes 13 tisíc polských vojáků a asi 5 tisíc měšťanů a velel jí jakobínský generál Józef Zajaczek, jemuž podléhal další člen radikálního křídla, iniciátor popravy hetmana Szymona Kossakowského ve Vilně Jakub Jasiński a podplukovník Władysław Jablonowski. Suvorov měl pak k dispozici 24 tisíc vojáků a 82 děl.²⁷⁰

Dobývání Prahy začalo 4. listopadu 1794 za úsvitu na úseku, kterému velel Jasiński, jenž během odrážení prvního ruského útoku zahynul. Suvorovovi se podařilo celkem brzy polskou obranu prolomit a předměstí dobýt, přičemž jeho vojáci následně rozpoutali v Praze řež, jíž padlo za oběť několik tisíc civilistů. Podle Suvorovova raportu z 18. listopadu během dobývání Prahy na valech zahynulo 13 tisíc obránců (Suvorov mezi ně počítá i zmasakrované civilní obyvatelstvo) a 3 tisíce utonuli ve Visle při snaze se dostat na druhý břeh. Očitý svědek útoku, ruský generál Lev Nikolajevič Engelhardt, ve svých pamětech napsal: „*Až k Visle byli na samém kroku mrtví všech stavů, na jejím břehu byly hromady mrtvol a umírajících vojáků, civilních obyvatel, Židů, mnichů, žen a dětí. Při pohledu na to všechno se člověku svíralo srdce.*“²⁷¹

Když se o dobytí Prahy dozvěděl člen Nejvyšší národní rady Hugo Kołłątaj, sebral povstaleckou pokladnu a uprchl z města.²⁷² Magistrát Varšavy podepsal po delším vyjednávání se Suvorovem 7. listopadu kapitulaci, o den později opustil s vojskem město velitel Tomasz Wawrzecki, který měl v úmyslu pokračovat v boji a odmítal se vzdát. Dne 9. listopadu ráno pak

²⁶⁹ SZYNDLER, s. 337–339.

²⁷⁰ Tamtéž, s. 342 a 349–350.

²⁷¹ *Записки Льва Николаевича Энгельгардта*, s. 177.

²⁷² Srov. dopis A. A. Bezborodka z prosince 1794. Архив князя Воронцова, к. XIII, s. 323–324.

do Varšavy vstoupila ruská armáda, Suvorov za dobytí Prahy následně od Kateřiny obdržel hodnost polního maršálka.²⁷³

Wawrzecki, který se vydal na jih od Varšavy, měl sice ještě pod svým velením asi 10 tisíc vojáků, avšak jejich morálka začala brzy upadat a v armádě se množily dezerce. Beznadějně vyhlídky povstání nakonec ovšem i jeho přesvědčily, že další boj nemá smysl, a proto se rozhodl v Radoszycích 18. listopadu kapitulovat. Wawrzeckého kapitulací povstání definitivně skončilo, sám vrchní velitel byl eskortován do Petrohradu, kde se v Petropavlovské pevnosti shledal se zde již pobývajícím Kościuszkem. Koncem prosince byli ve Varšavě dále zatčeni Ignacy Potocki, Ignacy Zakrzewski a Jan Kiliński a rovněž uvězněni v Petropavlovské pevnosti, kde se podrobili výslechům v rámci ruského vyšetřování příčin a průběhu povstání.²⁷⁴

Kościuszkovo povstání bylo snahou odvrátit hrozící zánik státu a vysvobodit se z podřízenosti mocnému východnímu sousedovi, která skončila neúspěchem. Otázkou nicméně zůstává, zda to nebylo právě ono samo, jež konečnou likvidaci polsko-litevského státu uspíšilo tím, že definitivně přesvědčilo sousední mocnosti o tom, že se jedná o trvalé ohnisko nestability u jejich hranic, jež je třeba odstranit. Kromě toho však povstání představovalo také významnou etapu na cestě Poláků k moderní koncepci národa, zahrnujícího všechny, i neprivilegované stavy, čímž se velmi lišilo od předchozích šlechtických konfederací a bylo tak jakýmsi mezičlánkem mezi nimi a národními povstáními 19. století. V tomto ohledu se jeho odkaz prokázal být trvalejší povahy a byl to mimo jiné právě jeho vůdce Tadeusz Kościuszko, jenž mu poučen svou zkušeností z americké války o nezávislost vtiskl tuto tvář.²⁷⁵

²⁷³ SZYNDLER, s. 356, 363–365 a 381.

²⁷⁴ SZYNDLER, s. 376–378. Zajímavou českou stopu v polském příběhu let 1791–1795 nalezneme v dalším osudu jedné z nejvýznamnějších postav tohoto období, Huga Kołłątaja. Po útěku z Varšavy byl Kołłątaj v Haliči zadržen rakouskými úřady a následně uvězněn v pevnosti Josefov, v níž se tou dobou již nacházel jiný významný polský vězeň, další ze spoluvůrců ústavy 3. května Scipione Piattoli. Scipione Piattoli byl nakonec propuštěn v roce 1800 a Kołłątaj až v prosinci 1802. Srov. BOZZOLATO, s. 476–481.

²⁷⁵ Srov. ŘEZNÍK, s. 141–146.

6 Třetí dělení a zánik Rzeczpospolité

Souběžně s Kościuszkovým povstáním začala mezi Ruskem, Pruskem a Rakouskem probíhat diplomatická jednání ohledně budoucího osudu Polska. Rakousko se především obávalo, že případná pruská účast v pacifikaci povstání by mohla vyústit v anexi dalšího polského území Berlínem, čemuž Vídeň chtěla zabránit. Rakouský kancléř Franz von Thugut psal 10. dubna 1794 do Petrohradu, že Rakousko preferuje ve vztahu k Polsku status quo, mělo-li by však dojít v důsledku pruské okupace k dalšímu dělení Polska, bude Vídeň požadovat férový podíl, aby neskončila s prázdnými rukama jako v případě druhého dělení.²⁷⁶ Rovněž rakouský vyslanec v Petrohradu Ludwig Cobenzl žádal na schůzce s vicekancléřem Ostermannem koncem dubna 1794, aby nebylo do Polska vpuštěno pruské vojsko, protože by pruský král Fridrich Vilém II. mohl využít povstání jako záminku k dalším územním ziskům na úkor Rzeczpospolité. Ostermann však rakouský požadavek odmítl s tím, že situace je vážnější, než v Petrohradu zpočátku předpokládali, a že pruská pomoc při potlačování povstání bude nezbytná.²⁷⁷

O vojenských opatřeních k potlačení povstání jednala dne 1. května 1794 ruská Státní rada, jež se na svém zasedání rozhodla ignorovat rakouské obavy a požádat pruského krále, aby potlačil povstání na západ od Visly a aby poslal na podporu Rusů své vojsko do zbývajících částí Polska.²⁷⁸ V Berlíně se mezitím sami rozhodli poté, co do pruského hlavního města dorazily zprávy o povstání ve Varšavě ve dnech 17. a 18. dubna, poslat do Polska své vojsko o síle 40 tisíc vojáků pod velením samotného krále Fridricha Viléma. Dá se předpokládat, že současně s tímto rozhodnutím začali v Berlíně počítat s tím, že potlačení povstání povede k dalšímu dělení Polska. Ještě než ruská žádost o pruskou pomoc dorazila do Berlína, objevil se v Petrohradě emisar pruského krále, princ Karl Heinrich von Nassau-Siegen, aby nabídl carevně pruské služby.²⁷⁹ Nabídka pruské pomoci byla přijata a byl vypracován plán společných operací. V debatách s rakouským a pruským vyslancem, ruskými ministry a samotnou carevnou kníže otevřel téma dalšího dělení. V debatě s diplomatem Morkovem pruský emisar na Rusovu narážku, že král jistě bude něco požadovat na oplátku, prohlásil: „*To je pravda. Jsem příliš upřímný na to, abych*

²⁷⁶ Srov. LORD, R., *The Third Partition of Poland*, in: *The Slavonic Review*, Vol. 3, No. 9, 1925, s. 484.

²⁷⁷ СТЕГНИЙ, s. 357–358.

²⁷⁸ Архив государственного совета, т. I, s. 979.

²⁷⁹ Srov. Архив князя Воронцова, к. XIII, s. 290.

*s Vámi nesouhlasil, že král bude pravděpodobně chtít, aby za to, co podnikne, dostal zaplaceno.*²⁸⁰

Mezi ruskými politiky panovaly na otázku dalšího dělení různé názory, člen kolegia zahraničních věcí Arkadij Morkov zpočátku vystupoval proti této myšlence a mluvil o možnosti aliance s Poláky zaměřené proti Prusku a hrabě Alexandr Voroncov se přimlouval za zachování Polska jako bariéry mezi mocnostmi. Nejvíce byl ideji nového dělení nakloněn faktický šéf ruské zahraniční politiky Alexandr Bezborodko, jenž již v květnu v dopise zmíněnému Voroncovovi vyznačil jednotlivé zábery, jejichž rozsah se velmi blížil finálnímu řešení.²⁸¹

V červnu se v Petrohradě objevil nový pruský emisar, aby informoval carevnu Kateřinu o vítězství v bitvě u Szczekocin začátkem měsíce. Kromě toho měl od pruského krále za úkol vyzvědět od carevny, jak nahlíží na budoucnost Polska a jak by měly Berlín a Petrohrad do budoucna zamezit opakování nepokojů podobných právě probíhajícímu Kościuszkovu povstání. Kateřina pruskému králi odpověděla, že se nebrání uzavření dohody, která by zohledňovala společné zájmy Ruska a Pruska v Polsku, a svým ministrům koncem téhož měsíce oznámila, že se kloní k variantě úplného rozdělení Polska mezi sousední státy.²⁸²

Neznámou zůstávala pozice Rakouska, které se, jak bylo výše uvedeno, zprvu snažilo novému dělení spíše zabránit. Jasno do této otázky vnesly depeše kancléře Franze von Thuguta z 21. června 1794 z Bruselu, který se připravoval na evakuaci před francouzskými vojsky. V nich kancléř rakouskému vyslanci Cobenzlovi do Petrohradu psal: „*Není možné si zastírat, že pravděpodobným konečným výsledkem současných událostí v Polsku bude nové dělení. (...) Jestliže se dá očekávat, že Jeho Výsost bude nucena dát svůj souhlas s opatřením, jemuž není v jeho moci zabránit, budeme muset trvat alespoň na tom, aby podíl, jenž nám bude v novém dělení přirčen, byl úměrný obrovským obětím, jež nepřestáváme přinášet ve válce proti Francii.*“²⁸³ Kancléř kromě toho kladl vyslanci na srdce, že situace vyžaduje co nejužší spolupráci mezi Vídní a Petrohradem.²⁸⁴

Konečnému dělení Polska nyní již nic nestálo v cestě. Rakouský vyslanec v souladu s Thugutovými instrukcemi v Petrohradě v polovině července 1794 potvrdil přání císaře

²⁸⁰ VIVENOT, A. von (ed.), *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs*, Vierter Band, Wien 1885, s. 299.

²⁸¹ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 487. Srov. též inkriminovaný dopis. Архив князя Воронцова, к. XIII, s. 298.

²⁸² Tamtéž, s. 487–488.

²⁸³ VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte*, Vierter Band, s. 293–294.

²⁸⁴ Tamtéž.

Františka postupovat v polských záležitostech v koordinaci s Ruskem. Alexandr Bezborodko v depeši vyslanci Razumovskému do Vídně ze dne 22. července 1794 vyjádřil novou ruskou politiku Kateřininými slovy: „*Nastal čas, kdy tři sousední země musí vzít na sebe úkol nejen uhasit do poslední jiskry oheň v sousedním krbu, ale musí též zabránit tomu, aby se kdy znova rozhořel z popela.*“²⁸⁵ Kateřina také vyjádřila přání, aby rakouský vyslanec Cobenzl byl neprodleně vybaven svou vládou instrukcemi k uzavření definitivní dohody v polské otázce, jejíž dojednání navrhovala uskutečnit i za účasti Pruska v Petrohradě.²⁸⁶

Jak Vídeň, tak Berlín tuto nabídku přijaly, ovšem brzo se na obzoru objevil spor mezi těmito dvěma mocnostmi o město Krakov, které Prusové okupovali již v půlce června a zkřížily tak rakouské plány na připojení bývalého hlavního sídla polských králů. Kancléř Thugut oznámil v půlce srpna ruskému vyslanci Razumovskému, že město musí stůj co stůj připadnout Vídni, i kdyby z toho měla být válka.²⁸⁷ Ludwig Cobenzl nakonec dostal od Thuguta definitivní instrukce k jednání ohledně dělení Polska v depeši z 11. září 1794. Na úvod rakouský státník konstatoval, že císař neměl nikdy zájem vyvolávat dělení Polska, která vždy musí být více či méně na újmu rakouských zájmů, jestliže však okolnosti činí nové dělení nevyhnutelným, dává Rakousko přednost dělení úplnému před částečným.²⁸⁸ Vídeň požadovala krakovské a sandoměřské vojvodství na levém břehu Visly, veškeré území mezi Vislou a Bugem, na východ od Bugu Volyn, Brest Litevský a široký pás ohraničený na severu Narewem a na východě Pinskem. Rakouské požadavky byly obrovské, Thugut se snažil dohnat to, co Rakousko promeškalo při druhém dělení. Zopakoval též kategorický požadavek, že Krakov musí patřit Rakousku, neboť „*pouhý pohled na mapu stačí, aby se člověk přesvědčil, že by to [připojení Krakova k Prusku] znamenalo vzdát se možnosti bránit během války naše solné doly [ve Wieliczce u Krakova], které představují většinu našich příjmů z Haliče, a znamenalo by to též vzdát se veškeré naděje na udržení spojení s Moravou a dalšími dědičnými zeměmi, kdykoliv by se Prusko rozhodlo je přerušit.*“²⁸⁹

Kromě nároků v Polsku Rakousko požadovalo ještě územní odškodnění na účet Francie nebo na jiném místě a chtělo, aby se carevna zavázala v separátní úmluvě učinit vše, co bude v její moci, k realizaci tohoto cíle. Rakouský kancléř navrhoval, aby tajná dohoda mezi Vídni

²⁸⁵ СТЕГНИЙ, s. 359. Srov. též MARTENS, F. (ed.), *Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, t. II, St. Pétersbourg 1875, s. 219.

²⁸⁶ MARTENS (ed.), *Recueil des Traités*, t. II, s. 219.

²⁸⁷ Tamtéž.

²⁸⁸ VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte*, Vierter Band, s. 437.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 431.

a Petrohradem byla uzavřena formou výměny vlastnoručních dopisů obou panovníků, jako při dojednání spojení v roce 1781.²⁹⁰

Berlín měl ve svých teritoriálních požadavcích jasno nejpozději na počátku července 1794. Jeho nároky se skládaly ze dvou od sebe oddělených oblastí, první zahrnovala na jihovýchodě Varšavu, Krakov, veškeré území na levém břehu Visly a oblast na sever od této řeky po Pultusk; druhá na severovýchodě části Kuronska a Žmudi na východ od řeky Vindavy (Venty). Z území, které se nacházelo mezi těmito oblastmi, měli Prusové v plánu vytvořit vévodství pro carevnina favorita Platona Zubova, pokud by bylo třeba jej získat na svou stranu. Pruští ministři v diskusích s ruským vyslancem v Berlíně Maximilianem von Alopaeusem vystupovali proti rakouským ambicím ohledně Krakova, ale své vlastní záměry si Prusko prozatím nechávalo pro sebe. Koncem srpna 1794 došlo také ke změně na postu pruského vyslance v Petrohradu, hraběte Leopolda Heinricha von der Goltze nahradil v diplomacii nezkušený hrabě Bogislav Friedrich von Tauentzien.²⁹¹

Pruskou pozici značně zhoršilo neúspěšné obléhání Varšavy, od níž se pruský král stáhl na počátku září. Carevna Kateřina napsala v dopise baronu Melchioru Grimmovi ze dne 14. září 1794: *„Dnes ráno jsem obdržela zprávu, že Jeho Výsost pruský král ukončil obléhání Varšavy. Jako důvod uvádí, že na jeho území vypuklo povstání. Hrome, kdybych byla na jeho místě, vypořádala bych se s ním tím, že bych okamžitě dobyla Varšavu. (...) Naše veřejnost je pobouřena: není urážky, kterou by tyhle lidi nezahrnula. (...) Vězte, že když jsem se o tom dověděla, dostala jsem obrovské záchvaty smíchu a trvalo šest až sedm hodin, než se mne zmocnilo rozhořčení.“*²⁹²

V tuto chvíli se zdálo, že vzhledem k vojenským neúspěchům v Polsku, sporům mezi Pruskem a Rakouskem o Krakov a rakouským přemrštěným požadavkům se nové dělení možná vůbec neuskuteční. V říjnu a listopadu se však situace radikálně změnila, díky Fersenovým a Suvorovovým úspěchům a rychlému potlačení povstání se posílala pozice Petrohradu, v ruských rukou se ocitla většina Polska a carevna si mohla diktovat podmínky. Nejpozději v říjnu 1794 mělo Rusko jasno v tom, jaké území bude při konečném dělení Polska požadovat. Kateřina si hodlala nárokovat veškeré území až k řekám Bug a Němen, což se rovnalo více než

²⁹⁰ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 490. Srov. též MARTENS (ed.), *Recueil des Traités*, t. II, s. 219–220 a VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte*, Vierter Band, s. 429–437.

²⁹¹ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 490–491.

²⁹² Сборник императорского русского исторического общества, т. XXIII, Санкт-Петербург 1878, s. 610–611.

polovině zbylého území Rzeczpospolité.²⁹³ Na Thugutovy teritoriální požadavky z 11. září odpověděl vicekancléř Ostermann v depeši vyslanci Razumovskému do Vídně z 19. října 1794. V úvodu ruský diplomat konstatoval, že carevna souhlasí s císařem, že by bylo výhodné zachovat Polsko jako nezávislý stát tvořící bariéru mezi mocnostmi, jeho zánik je však bohužel nevyhnutelnou nutností. Carevnina předchozí účast v děleních byla též vyvolána okolnostmi, které ji k tomu donutily, a nikoliv projevem záměrné ruské politiky. Následně Ostermann odmítl rakouský nárok na území východně od Bugu, který by dle jeho názoru měl být přirozenou hranicí mezi Rakouskem a Ruskem. Pokud Vídeň Petrohradu v tomto ohledu ustoupí a omezí své požadavky, je carevna připravena podpořit rakouské nároky vůči Prusku na krakovské a sandoměřské vojvodství. Berlín by se tak musel spokojit s Varšavou a nepřiliš obydlenou oblastí v povodí Narewu. Razumovskij měl také ve Vídni naznačit, že Rusko může Rakousko opět obejít jako při druhém dělení a domluvit se s Pruskem, pokud by císař František projevil přílišnou tvrdohlavost.²⁹⁴

Mezitím probíhala jednání i s pruským vyslancem Tauentzienem. Ten po neúspěšném pokusu uplatit favorita Zubova vidinou vévodství utvořeného z polského území odkryl pruské karty v nótě z 21. října 1794, v níž dokonce překročil instrukce, které dostal z Berlína. Požadoval nejen výše zmíněná území až k Visle a Vindavě (Ventě), ale i oblast mezi nimi až k linii řek Narew a Němen. Carevna pruskému vyslanci v nótě z 30. října vzkázala, aby král Fridrich Vilém výrazně omezil své požadavky – krakovské a sandoměřské vojvodství má připadnout Vídni a na Žmud' a Kuronsko si činí nárok Petrohrad.²⁹⁵

Rakousko se v této situaci moudře rozhodlo vyhovět ruskému přání a slevit ze svých požadavků, jež patrně i proto byly tak ambiciózní, aby habsburská říše měla ve vyjednávání kam ustupovat. Ve své depeši Cobenzlovi z 13. listopadu 1794 vyslovil Thugut předběžný souhlas s ruskou-rakouskou hranicí na řece Bug.²⁹⁶ Tento souhlas rakouský kancléř potvrdil v další depeši ze dne 29. listopadu 1794, v níž Cobenzlovi oznamoval: „*Císař Vás zmocňuje, pane hrabě, abyste prohlásil, že Jeho Výsost je rozhodnuta připustit jako obecný princip při určení podílů obou dvorů, aby Bug sloužil jako hranice nových záborů v Polsku.*“²⁹⁷ Thugut dále zdůraznil, že za tento ústupek Vídeň očekává účinnou ruskou podporu rakouských nároků na

²⁹³ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 492.

²⁹⁴ MARTENS (ed.), *Recueil des Traités*, t. II, s. 221–223. K ruskému postoji v této době srov. též Мнение графа Безбородко о делах польских 1794 года. СТЕГНИЙ, s. 367–368.

²⁹⁵ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 492.

²⁹⁶ Srov. Archiv für österreichische Geschichte, Band 42, Wien 1870, s. 406–408.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 417.

krakovské a sandoměřské vojvodství a na celou oblast mezi řekami Vislou a Bugem. Za jeden z hlavních rakouských cílů kancléř označil to, aby pruské územní zisky byly pokud možno co nejmenší. Vzhledem ke zmenšení rakouského podílu v Polsku Thugut upozorňoval na to, že vyvstává potřeba, aby habsburská říše získala za svou účast ve válce proti Francii (i s ohledem na neúčast Rakouska ve druhém dělení a neuskutečnění bavorské výměny) odškodnění ještě na jiném místě – pokud je nezíská na Francii, mohlo by to být například na úkor Benátské republiky. Závěrem rakouský státník požadoval, aby se článek rusko-rakouské spojenecké smlouvy o vzájemné pomoci při útoku Osmanské říše vztahoval i na případnou agresi ze strany Pruska, přičemž si stěžoval na perfidní neloajalitu krále Fridricha Viléma, pruskou sabotáž společného válečného úsilí a snahu Berlína uzavřít s Francouzskou republikou mír.²⁹⁸ Thugut se současně obrátil na ruského vyslance Razumovského a oznámil mu, že Vídeň je připravena bezodkladně začít s přímými jednáními ohledně nového dělení Polska.²⁹⁹

V pruském hlavním městě se mezitím skutečně v listopadu 1794 rozhodli zahájit vyjednávání o míru s francouzskými revolucionáři a zároveň trvat na svých územních požadavcích v Polsku. Tauentzien obdržel koncem měsíce pokyn, aby neustupoval z pruských požadavků na hranice na řekách Visla, Narew, Němen a Vindava, a pokud by nebylo možné tento plán prosadit, měl rakouským a ruským zástupcům oznámit, že Prusko dává přednost statu quo. V Berlíně doufali, že případný návrat pruské armády od Rýna po uzavření míru donutí Vídeň a Petrohrad přistoupit na pruské představy.³⁰⁰

Kateřina za této situace přistoupila ke své oblíbené a osvědčené taktice dohodnout se nejdříve s povolnějším partnerem, kterým v tomto případě bylo Rakousko, aby mohla Prusko zatlačit do kouta. Dne 15. prosince 1794 se tedy sešli ruští diplomaté Ostermann, Bezborodko a Morkov s rakouským vyslancem Cobenzlem, aby domluvili společný postup. Rusové vyjádřili ochotu vyjít Rakousku vstříc a donutit Prusko k ústupkům. Upozornili Cobenzla na to, že možná bude nutné uzavřít pouze dvoustrannou rusko-rakouskou dohodu, bez účasti Pruska, s čímž rakouský diplomat vyslovil souhlas. Následujícího dne pruský vyslanec na schůzce s ruskými představiteli rezolutně odmítl souhlasit s postoupením krakovského a sandoměřského vojvodství Rakousku a prohlásil, že v případě nedosažení dohody považuje Berlín za vhodnější zůstat na bázi rusko-pruské konvence z ledna 1793. Toto jednání prokázalo, že dosáhnout kompromisu s Prusí není možné. Dne 19. prosince 1794 se pak konalo společné zasedání představitelů všech

²⁹⁸ Tamtéž, s. 416–422.

²⁹⁹ СТЕГНИЙ, s. 364.

³⁰⁰ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 493.

tří mocností, na němž rakouský a pruský představitel střídavě dokazovali, že Krakov musí z důvodu obranyschopnosti státu připadnout jejich zemi. Ruští diplomaté, kteří zatím hráli roli nezúčastněných pozorovatelů, následně vstoupili do debaty na straně rakouského zástupce. Poukázali na to, že Rakousko se neúčastnilo druhého dělení a že má plné právo na odškodnění za válku s francouzskými revolucionáři, na což Tauentzien namítl, že takové odškodnění nesmí být na úkor Pruska. Cobenzl pouze suše odvětil, že tomu také nikterak nebude – platit bude Polsko. Rusové schůzku ukončili s tím, že je jim líto, že nemohou Kateřině oznámit ochotu Pruska připojit se k Vídni a Petrohradu, mezi nimiž panuje v polských záležitostech úplná shoda.³⁰¹

Cobenzl následně s ruskými ministry dojednal rusko-rakouskou dohodu, která byla podepsána 3. ledna 1795. V preambuli stálo, že duše polského národa je infikována zvrácenými principy, které jsou nebezpečné pro sousední státy a jejichž projevem bylo i nedávné povstání. Vzhledem k tomu, že Poláci nejsou schopni překonat své sklony k anarchii, ustanovit stabilní vládu a žít v míru pod vlastními zákony – zde carevna taktně pomlčela o faktu, že když se o to Poláci v podobě ústavy 3. května pokusili, byla to ona, kdo tuto snahu překazil –, rozhodli se Kateřina a císař František po úspěšném potlačení povstání ve „*své moudrosti a lásce k míru a štěstí svých poddaných, že je nevyhnutelně nutné přistoupit k úplnému rozdělení této Republiky mezi tři sousední mocnosti.*“³⁰² Vídeň a Petrohrad si ve smlouvě navzájem garantovaly své nové zábory v Polsku. Kromě tohoto dokumentu rakouský vyslanec ještě podepsal akt o přistoupení svého panovníka k rusko-pruské konvenci o druhém dělení z ledna 1793 (ovšem pouze ve vztahu k Rusku). K dohodě o třetím dělení byla dále připojena tajná deklarace, v níž si Rakousko a Rusko slibovaly vzájemnou pomoc všemi silami při napadení Pruskem. V případě nové společné války s Osmanskou říší se císař František zavazoval přispět k realizaci části Kateřinina tzv. řeckého projektu, obsaženého v její korespondenci s Josefem II. z podzimu 1782.³⁰³ Rusko se na oplátku zavazovalo pomoci císaři získat odškodnění za válku na západě – ať už na úkor Francie, Benátské republiky nebo jinde, přesně tak jak požadoval Thugut.³⁰⁴

Následující tři měsíce po podepsání rusko-rakouské dohody se vývoj v polské otázce na čas zastavil. Rusko a Rakousko čekaly na to, jak dopadnou mírová jednání mezi Pruskem a republikánskou Francií, která se odehrávala ve švýcarské Basileji. Dne 5. dubna 1795 byl

³⁰¹ MARTENS (ed.), *Recueil des traités*, t. II, s. 224–226. Srov. též LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 494 a СТЕГНИЙ, s. 369–375.

³⁰² MARTENS (ed.), *Recueil des traités*, t. II, s. 239.

³⁰³ Jednalo se o odtržení Moldávie, Valašska a Besarábie od Osmanské říše a jejich spojení v nezávislý stát, v jehož čele by stál dědičný panovník nebo panovnice z carské rodiny.

³⁰⁴ MARTENS (ed.), *Recueil des traités*, t. II, s. 243–248.

francouzsko-pruský separátní mír podepsán – Thugut pruský krok v dopise Cobenzlovi o patnáct dní později označil za „skandální dezerci“ a smlouvu za „věčnou památku pruské věrolomnosti a podlosti“.³⁰⁵ Vídeň a Petrohrad se obávaly, že Prusko zaútočí na Rakousko nebo se pokusí ve spojení s Francií, Švédskem a Osmanskou říší zabránit novému dělení Polska. Thugut dokonce v reakci na basilejský mír navrhl, aby byl zachován zbytkový polský stát, s kterým by oba dvory uzavřely alianci, jejímž cílem by bylo pomoci Polsku vybojovat zpět na Prusku veškeré území, které Berlín anektoval od doby prvního dělení – tento plán však Kateřina odmítla.³⁰⁶

Rusko a Rakousko se po uzavření francouzsko-pruské mírové smlouvy rozhodly Berlínu konečně oznámit obsah své dohody z ledna toho roku. Nejdříve však podnikly nezbytné vojenské kroky, aby byly připraveny na případný pruský odpor. V Čechách, na Moravě a v Haliči se soustředilo 80 tisíc rakouských vojáků,³⁰⁷ v Polsku pak 90-tisícová ruská armáda, v plánu byla současná invaze Slezska a východního Pruska. Hrabě Alexandr Bezborodko v dopise ruskému vyslanci v Londýně Semjonu Voroncovi vyjadřoval obavy, že válce s Pruskem se Vídeň a Petrohrad nevyhnou, a situaci považoval za ještě nebezpečnější, než byla na jaře 1791 v době prusko-britského ultimáta.³⁰⁸

Dne 10. srpna 1795 oznámili rakouský vyslanec Reuss a ruský vyslanec Alopaeus oficiálně text smlouvy v Berlíně.³⁰⁹ Prusko se rozhodlo souhlasit s rozsahem ruského záboru, ale mělo v úmyslu dosáhnout zmenšení rakouského podílu ve svůj prospěch, aby si alespoň trochu zachovalo tvář. Jednání v Petrohradu byla obnovena na konci srpna a protáhla se na dva měsíce.³¹⁰ Kateřina se rozhodla v zájmu vyřešení celé záležitosti podpořit pruské požadavky na určité ústupky ze strany Rakouska, načež došlo 24. října 1795 k podpisu prusko-ruské a rakousko-pruské smlouvy.³¹¹ Prusko získalo oproti původnímu rusko-rakouskému plánu cíp území mezi Vislou a Bugem u Varšavy, Rakousko obdrželo celé sandoměřské vojvodství

³⁰⁵ VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs während der französischen Revolutionskriege 1790–1801*, Fünfter Band, Wien 1890, s. 180.

³⁰⁶ LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 496.

³⁰⁷ Srov. Thugutovu depeši Cobenzlovi z 8. srpna 1795. VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte*, Fünfter Band, s. 316.

³⁰⁸ Архив князя Воронцова, к. XIII, Москва 1879, s. 347–348; LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 496–497.

³⁰⁹ Srov. Reussův popis ve zprávě Thugutovi z 11. srpna 1795. VIVENOT (ed.), *Quellen zur Geschichte*, Fünfter Band, s. 323–324; СТЕГНИЙ, s. 385.

³¹⁰ СТЕГНИЙ, s. 386–387.

³¹¹ Text smluv srov. MARTENS (ed.), *Recueil des traités*, t. II, s. 266–271. Otázka Kuronského vévodství, jež bylo polským lénem a jehož území mělo připadnout Rusku, se mezitím vyřešila tím, že kuronský sněm přijal v březnu 1795 usnesení o připojení k Rusku a poslední vévoda Peter von Biron byl následně Kateřinou donucen k abdikaci. V lednu 1796 se z vévodství stala Kuronská gubernie Ruské říše. СТЕГНИЙ, s. 393; dopis A. Bezborodka A. Voroncovi z 19./30. března 1795, Архив князя Воронцова, к. XIII, s. 341–342.

a většinu krakovského, kde měla konkrétní hranici určit za ruského prostřednictvím prusko-rakouská komise.³¹²

Poslední polský král Stanisław II. August, který se na Kateřinin příkaz v lednu 1795 přesunul z Varšavy do litevského Grodna, následně podepsal v místním zámku v den 31. výročí své korunovace, 25. listopadu 1795, formální akt abdikace na polský trůn. V doprovodném dopise Stanisław carevnu Kateřinu žádal, aby mu dovolila se usadit v Rakousku nebo v nějakém německém knížectví.³¹³ To Kateřina ve své odpovědi z počátku ledna 1796 odmítla a doporučila mu, aby zvolil Řím, jenž je „nejvhodnější vzhledem k Vašemu politickému postavení, Vaší známé zálibě v umění a pro Váš odpočinek.“³¹⁴ O pár měsíců později ovšem carevna změnila názor, neboť si nemohla dovolit, aby za situace, kdy Francouzi vítězili na Rýně a generál Bonaparte porážel rakouská vojska v Itálii, polský král jako oběť rusko-rakousko-pruské expanzivnosti cestoval po Evropě – nařídila mu tedy v září 1796, aby se přesunul do Moskvy. Než ovšem mohl bývalý polský král Kateřinin rozkaz splnit, carevna dne 17. listopadu 1796 zemřela. O její smrti se Stanisław August dozvěděl 27. listopadu od generála Ilji Bezborodka, politikova bratra, který na něj v Grodně dohlížel. Ve svém deníku si Bezborodko zapsal, že král byl carevninou smrtí velmi pohnut.³¹⁵

Nový car Pavel I. pozval Stanisława 5. prosince 1796 do Petrohradu. Dříve než král do města nad Něvou v březnu dorazil, byla 26. ledna 1797 podepsána třístranná konvence, která upravovala zbývající otázky týkající se zaniklé Rzeczpospolité – smluvní strany se zavazaly uhradit králův dluh ve výši 40 miliónů zlotých a přiznaly mu roční plat ve výši 200 tisíc dukátů. Ke konvenci byl připojen tajný článek, v němž stálo: „Vzhledem k tomu, že jak oba císařské dvory, tak Jeho Veličenstvo král pruský uznali potřebu odstranit vše, co by mohlo upomínat na existenci Království polského poté, co došlo k likvidaci tohoto státu, dohodly se Vysoké smluvní strany nepoužívat nikdy mezi svými tituly označení Království polské, které je od nynějška navždy zrušeno.“³¹⁶

Stanisław II. August opustil Grodno 17. února 1797 a do Petrohradu dorazil 10. března, před branami města ho přivítali carovi synové, velkoknížata Alexandr a Konstantin. Car Pavel mu

³¹² LORD, *The Third Partition of Poland*, s. 497–498.

³¹³ ZAMOYSKI, s. 441.

³¹⁴ KALINKA (ed.), *Ostatnie lata*, t. II, s. 95.

³¹⁵ *Журнал пребывания Его Величества, короля Польского, Станислава Августа в Гродне 1795–1796 годов, веденный приставом при нем генерал-поручиком Ильей Андреевичем Безбородком*, in: Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете, к. III, 1870, s. 150.

³¹⁶ MARTENS (ed.), *Recueil des traités*, t. II, s. 303–304.

jako rezidenci určil Mramorový palác na nábreží Něvy, naproti Petropavlovské pevnosti.³¹⁷ Kateřinin syn si dokonce vymínil, aby se bývalý polský král účastnil jeho carské korunovace v Moskvě v dubnu 1797. O devět měsíců později, 12. února 1798, Stanisław Poniatowski zemřel. Jeho tělo bylo 8. března pohřbeno symbolicky v kryptě kostela sv. Kateřiny.³¹⁸ Zánik státu, jehož byl nešťastným posledním panovníkem, přežil o pouhé tři roky.³¹⁹

³¹⁷ *Mémoires secrets et inédits de Stanislas Auguste*, Leipzig 1862, s. 62–64.

³¹⁸ Na náhrobní kámen dal car Pavel vytesat nápis: „*Stanislaus Augustus, Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, insigne documentum utriusque Fortunae, prosperam sapienter, diversam fortiter tulit. Obiit Petropoli VII, Kal. Febr. MDCCXCVIII natus annos LXVI. Paulus I, Autocrator et Imperator totius Russiae amico et hospiti posuit.*“ *Mémoires secrets et inédits*, s. 237.

³¹⁹ ZAMOYSKI, s. 446–451.

Závěr

Zánik polsko-litevského státu na konci 18. století měl řadu různých příčin, které vzájemně spolupůsobily a které lze roztrždit do dvou hlavních skupin: vnitřní a vnější.³²⁰ Mezi vnitřní příčiny zániku Rzeczpospolité můžeme zařadit jednak činitele povahy ekonomické, jednak faktory politické a čistě vojenské. Mezi hlavní ekonomické příčiny úpadku bezpochyby patřily nízké daňové výnosy státu a z toho vyplývající nedostatek financí ve státní pokladně. Jak uvádí ve své studii *Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII wieku* polský historik a odborník na dobu vlády Stanislawa II. Augusta Emanuel Rostworowski, daňové příjmy státu přepočítané na jednoho obyvatele byly v Polsku čtyřiatřicetkrát nižší než ve Velké Británii, jedenadvacetkrát nižší než ve Francii, dvanáctkrát nižší v habsburské monarchii a šestkrát nižší než v Prusku a Rusku.³²¹ Rzeczpospolita peníze ve státním rozpočtu nutně potřebovala například pro vydržování stálé armády, jejíž početní stavy by byly adekvátní velikosti země, a to v případě polsko-litevského státu rozhodně neplatilo – druhý největší stát v tehdejší Evropě měl na konci osmdesátých let 18. století k dispozici armádu tvořenou pouhými 18 tisíci vojáky (0,2% obyvatelstva), což bylo málo samo o sobě, avšak vojenská slabost Polska ještě více vynikne ve srovnání s jeho sousedy. Rusko mělo ve stejné době k dispozici vojsko o síle 400 tisíc vojáků, Rakousko mělo ve zbrani 300 tisíc mužů a Prusko 200 tisíc (3% obyvatelstva).³²²

Kromě nedostatků v daňovém systému a oblasti státních financí obecně byl jedním z významných činitelů v procesu úpadku polsko-litevského státu specifický politický systém Rzeczpospolité, označovaný jako šlechtická republika. Ve srovnání s jinými evropskými státy měla početná polská šlechta výrazně vyšší podíl na celkovém počtu obyvatel, tvořila 7% obyvatelstva a v jejím rámci platila formální rovnost, ať už se jednalo o zchudlého venkovského šlechtice nebo ukrajinského magnáta s desítkami tisíc duší. Polská *szlachta* byla hrdou společenskou třídou, která žárlivě střežila svá privilegia, mezi něž patřila volba krále, které se teoreticky mohl účastnit každý polský šlechtic, účast na regionálních sejmících a celostátních sejmech, z nichž byli vyloučeni zástupci měst, a spravování veřejných úřadů – jinak řečeno, šlechta měla výlučný podíl na politickém životě země. Tato sociální vrstva se vyznačovala

³²⁰ K příčinám zániku Rzeczpospolité srov. především SEREJSKI, M., *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa 2009, s. 24–31 a MÜLLER, M., *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy XVIII wieku*, Poznań 2005, s. 73–107.

³²¹ ROSTWOROWSKI, E., *Polska w układzie sił politycznych Europy*, in: LEŚNODORSKI, B. (ed.), *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa 1971, s. 24–25.

³²² Srov. SZYNDLER, s. 49–51.

nízkou úrovní politického vědomí a identifikace se státem jako celkem, demoralizací, krajním individualismem a sklony k svévolné anarchii.

Mezi zvláštnosti politického systému Rzeczpospolité pak patřil obzvláště institut *liberum veto*, který dovoľoval byt' jen jedinému nesouhlasícímu poslanci zablokovat přijetí zákona či zmařit zasedání celého sejmu a zabránit tak tomu, aby již schválené zákony vstoupily v platnost. Poslanecké veto se poprvé začalo využívat v druhé polovině 17. století, ale jeho zlatý věk nastal v době, kdy na polském trůně seděli králové ze saské dynastie Wettinů (1697–1763). Za druhého, a zároveň posledního panovníka z této dynastie, Augusta III., tento institut požíval takové obliby, že s jeho pomocí bylo rozpuštěno všech třináct řádných sejmů konaných za jeho vlády.³²³ Byl to projev degenerace polského politického systému, který se přetransformoval v magnátskou oligarchii, v jejímž rámci si jednotlivé bohaté rody, těžící z koncentrace pozemkového majetku ve svých rukou, vytvářely politickou klientelu z řad zchudlé šlechty, tzv. *goloty*, již využívaly k ovlivňování celostátní politiky, mimo jiné právě i k rozpouštění sejmu. Výsledkem byla paralýza státu a politického života, již doplňovalo slabé postavení krále jako ústřední autority země a hlavy výkonné moci. Sami Poláci anarchii své šlechtické republiky charakterizovali heslem *Polska nierządem stoi* (Polsko stojí na bezvláďi). Jean Jacques Rousseau se ve svém díle *Considérations sur le gouvernement de Pologne* z let 1771-1772 podívoval: „*Při četbě o dějinách státního zřízení v Polsku je těžké pochopit, jak mohl stát tak podivně utvořený přetrvat tak dlouho.*“³²⁴

Poláci si od poloviny 18. století začali vady svého politického systému uvědomovat a vláda posledního krále Stanisława II. Augusta (1764–1795) byla naplněna snahami polské státního zřízení reformovat – král a jeho političtí spojenci usilovali jednak o zrušení veta a zavedení většinového hlasování v sejmu, čímž by se zákonodárný sbor stal opět akceschopným tělesem a politická anarchie v zemi by se tak omezila, jednak o posílení ústřední výkonné moci a vybudování moderního státního aparátu. První kroky v tomto směru byly učiněny již krátce po Stanisławově nástupu na trůn v letech 1764–1766, avšak reformním snahám byla záhy učiněna přítrž schválením tzv. kardinálních zákonů na nátlak ruského vyslance Nikolaje Repnina v roce 1768 a garantováním jejich neměnitelnosti carevnou Kateřinou. Pozici reformního tábora dále zkomplikovala následná občanská válka v letech 1768–1772 a první dělení Polska, jež však zároveň pro mnoho Poláků zafungovalo i jako jisté varování, že politický systém Rzeczpospolité

³²³ KONOPCZYŃSKI, *Liberum veto*, s. 331.

³²⁴ ROUSSEAU, J. J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, Londres 1782, s. 3.

se musí zásadně změnit. Sejm z let 1773–1775 pak nad rámec schválení dělení přinesl v tomto ohledu i jisté pozitivní výsledky, v podobě zřízení Národní vzdělávací komise, prvního ministerstva školství v Evropě, a Stálé rady, skládající se z pěti oddělení (zahraničních věcí, financí, spravedlnosti, vojska a policie), která sice na jednu stranu byla nástrojem ruského vlivu v Polsku, ale na druhou stranu se jednalo o první ústřední orgán výkonné moci moderního stříhu v polských dějinách.

Vrcholem polského reformního úsilí bylo však období Velkého sejmu v letech 1788–1792, kdy se Poláci rozhodli využít ruského angažmá ve válce s Osmanskou říší, aby provedli vnitřní reformy bez ohledu na názor ruské carevny. Ústava ze dne 3. května 1791 zrušila *liberum veto* (toto slovy W. Konopczyńského „*mrtvé monstrum*“³²⁵), zavedla princip většinového hlasování v sejmu a účast představitelů měst v něm, dědičnost trůnu a proklamovala zásadu ochrany sedláků před vrchností. Ačkoliv se jednalo pouze o začátek procesu vedoucího ke stabilizaci a posílení polského státu, nelze polské politické reprezentaci upřít snahu zásadně reorganizovat státní zřízení a vymanit svou zemi z podřízeného, závislého postavení. Tomuto pokusu však nebylo dějinami souzeno, aby měl dlouhého trvání. Ústava byla po prohrané válce s Ruskem v roce 1792 zrušena, čemuž následovalo druhé dělení země v roce 1793, poslední zoufalá snaha vybojovat nezávislost země v podobě Kościuszkova povstání a třetí, konečné dělení Rzeczpospolité. Vzhledem k výše zmíněnému se tedy jeví jako poněkud sporná teze o tom, že Rzeczpospolita byla vzhledem ke svému nefunkčnímu politickému systému předurčena k zániku, jenž představoval jakousi dějinnou nutnost.

Zde se dostáváme ke vnějším příčinám zániku polsko-litevského státu. Nezanedbatelnou roli v procesu úpadku Rzeczpospolité sehrály sousední velmoci, a to především Prusko a Rusko, rakouská role v děleních Polska byla méně výrazná, i když nikoliv bezvýznamná, což platí obzvláště v případě třetího dělení. Prusko vnímalo v 18. století Polsko jako překážku na cestě k posílení vlastního státu a získání velmocenského postavení. Berlín především usiloval o spojení oblasti Východních Pomořan a Východního Pruska, mezi nimiž ležely polské Královské Prusy. Tohoto cíle Prusko dosáhlo během prvního dělení, avšak tím teritoriální ambice Berlína neskončily – později usilovalo o připojení Gdaňsku, Toruně a Velkopolska, tyto snahy pak byly korunovány úspěchem při druhém dělení, při němž pruský král vystupoval jako jednoznačný iniciátor diplomatických jednání, během nichž se domáhal odškodnění v podobě polského území za svou účast ve válce proti revoluční Francii.

³²⁵ KONOPCZYŃSKI, *Liberum veto*, s. 425.

V případě Ruska nehrály teritoriální nároky při utváření politiky vůči Polsku natolik dominantní roli jako u Berlína. Petrohrad za vlády Kateřiny II. usiloval o to, aby Polsko bylo jakýmsi satelitním a nárazníkovým státem ruské říše, v němž bude uplatňovat svůj výlučný vliv, bez vměšování Pruska nebo Rakouska. Carevna si tento vliv snažila zajistit tím, že v roce 1768 garantovala základní zákony státu, které petrifikovaly určité instituty šlechticko-republikánského zřízení, skrze něž doufala ovlivňovat politickou scénu v zemi, a bránila zásadním reformám polského politického systému. Je otázkou, nakolik tato Kateřinina politika byla moudrá a zda skutečně vedla k vytčenému cíli. Pokud mělo Polsko plnit roli jakési bariéry mezi Ruskem a ostatními velmocemi ve východoevropském prostoru, muselo by se jednat o stát, který by byl dostatečně silný na to, aby jeho podřízenost ruskému impériu představovala pro Petrohrad, například z vojenského hlediska, přidanou hodnotu, ale zároveň dostatečně slabý, aby nemohl být pro samotné Rusko hrozbou.

Mohl toto splnit stát se zkorumpovaným a nefunkčním zřízením, jehož vady mohly stejně jako Rusko využívat ke svému prospěchu, a také tak činily, i zbylí sousedé a jehož nicotná armáda nepředstavovala žádný přínos? Carevnin odpor k reformám navíc pomáhal posilovat v polské společenské elitě protiruské nálady, které nemohly nijak přispět k uskutečnění cílů ruské politiky v Polsku. Je tedy otázkou, zda by bývalo nebylo z hlediska Petrohradu výhodnější se smířit se schválením ústavy 3. května, využít posílení polského státu, jež po jejím přijetí mohlo následovat, v ruský prospěch a zajistit si vliv v zemi jinou cestou než trváním na zachování stále více nepopulárních institutů šlechtické republiky. Tímto směrem také mířil návrh polského krále z června 1792, aby po jeho smrti na polský trůn nastoupil carevnin vnuk Konstantin, byť se jednalo o návrh učiněný v bezvýchodné situaci a zoufalé snaze zachránit reformy Velkého sejmku.

Z tohoto hlediska se dělení Polska mohou jevit, i když to může znít vzhledem k obrovským ruským územním ziskům paradoxně, jako neúspěch ruské politiky, jako krok, na nějž Rusko přistoupilo pod vnějším, především pruským tlakem poté, co jeho prvotní cíl – výlučná ruská kontrola celého Polska – skončil nezdarem, jako jakýsi méně výhodný plán pro případ, kdy vytčeného hlavního cíle nebude možné dosáhnout.

Dalším významným vnějším faktorem, který spolupůsobil při zániku polsko-litevského státu, byla Velká francouzská revoluce roku 1789, která paralyzovala Francii a vyřadila ji tak na čas z evropského mocenské politiky. Polsko představovalo v 18. století důležitou oblast z hlediska francouzských zájmů, můžeme zde zmínit například francouzskou podporu tchána krále Ludvíka XV. Stanislawa Leszczyńskiego při jeho snaze opětovně získat polský trůn v letech 1733–1735

nebo účast francouzských generálů Dumourieza a Vioménila v bojích na straně Barské konfederace. Vyřazení Francie z důvodu revoluce a z ní vyplývající neschopnost intervenovat ve východní Evropě znamenala tedy značné oslabení pozice Polska, neboť záborové velmoci se nemusely obávat francouzských snah překazit jejich plány. Neméně důležitou roli hrála, jak je zřetelné z výše popsané geneze druhého dělení, i samotná válka proti revoluční Francii, již pruský král využil jako záminku k realizaci svých teritoriálních ambicí na úkor Polska.

Kromě dočasného výpadku francouzského činitele v evropské rovnováze sil se na skutečnosti, že mohlo v 90. letech 18. století dojít k zániku Rzeczpospolité, podílela také pasivita Velké Británie a její neochota intervenovat ve prospěch Polska. Tuto britskou *splendid isolation* ve vztahu k východní Evropě (nikoliv již ve vztahu k dění ve Francii) nejlépe charakterizuje výše citovaný výrok Edmunda Burka v parlamentní debatě o Polsku jako o zemi na Měsíci.

Tolik k hlavním vnitřním a vnějším příčinám zániku polsko-litevského státu. Názory na význam jedněch oproti druhým a na důsledky dělení se v historiografii samozřejmě liší. Významný ruský historik 19. století Sergej Solovjov (1820–1879) ve svém díle *История падения Польши* (1863), jež psal pod dojmem polského lednového povstání, což se bezpochyby projevilo na negativním vnímání Poláků a jejich dějin, spatřoval jednu ze základních příčin ve vadách politického systému Rzeczpospolité – všemoc šlechty, nedostatečný rozvoj měst, *liberum veto* a volitelnost trůnu. Zánik polsko-litevského státu vnímal v kontextu historického konfliktu mezi Polskem a Ruskem, kdy se Rusku v druhé polovině 18. století naskytla příležitost vyřídit si svým rivalem účty, a velký důraz kladl na konfesijní otázku, tj. kulturní a náboženské pouto mezi obyvateli velkoknížectví litevského a polské Ukrajiny a ruským lidem. Iniciativu na cestě k prvnímu dělení přičkl Prusku, reformní činnost Velkého sejmu byla dle něj výsledkem prusko-britských intrik a Kateřinina následná intervence byla právoplatná, neboť Polsko porušilo smlouvu s Ruskem. Ve svých dalších dílech *Восточный вопрос* a *История России с древнейших времен* (sv. 25–29) představil Solovjov další pohled, dle nějž Polsko nesplnilo svou historickou misi na Západě, kde nezastavilo nápor Němců, takže jeho existence ztratila své opodstatnění; následně se obrátilo na východ, kde muselo nevyhnutelně dojít ke střetu s Ruskem. Solovjov zde dále tvrdí, že na rozdíl od Ruska, které mělo z hlediska historického a kulturního právo na běloruské a ukrajinské území, Prusko a Rakousko se obohatily bez toho, aniž by jejich

nároky byly patřičně podloženy. Solovjov též argumentuje, že Rusku šlo o zachování vlivu nad celým Polskem a pouze okolnostmi a vnějším tlakem bylo donuceno, aby souhlasilo s dělením.³²⁶

Kritičtější pohled na polskou politiku Kateřiny II. zaujal další vynikající ruský historik 19. století Vasilij Ključevskij (1841–1911) ve svých univerzitních přednáškách *Курс русской истории*. Účastí na děleních podle jeho názoru Kateřina jednala proti ruským zájmům, Ključevskij je přesvědčen, že existence samostatného polského státu v severovýchodní Evropě byla potřebná a že po vnitřních reformách, o něž usilovali polští vlastenci, mohlo Polsko přispět k rovnováze sil v Evropě a sloužit jako hráz proti Prusku. Neexistence polského nárazníkového státu vystavovalo samotné Rusko nebezpečí agrese ze západu. Ključevskij také poukazuje na fakt, že kdyby bylo Polsko zachováno, nestalo by se Rusko terčem polské nenávisti a předešlo by se povstáním 19. století.³²⁷

Současný ruský historik Petr Stěgnij (1945) v obšírné monografii *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II* (2002) píše, že carevna Kateřina ve své polské politice zpočátku navazovala na svého předchůdce Petra I., jenž vyznával maximu výlučné ruské dominance v Polsku, jež byla stvrzena tzv. Němým sejmem roku 1717. Kateřina doufala, že se jí podaří pokračovat v tomto kurzu, pouze s tou změnou, že saské Wettiny na polském trůně nahradí její bývalý milenec Stanisław Poniatowski. Z analýzy dokumentů v ruských archivech dle Stěgnije vyplývá, že Rusko nemělo na prahu epochy dělení expanzionistické záměry v Polsku, hlavním cílem ruské politiky bylo zabezpečit Rusko proti útoku ze západu ze strany Pruska nebo Rakouska. Dělení byla Rusku vnucena zvnějšku, Kateřina nevystupovala jako jejich iniciátor, avšak přijala v nich aktivní roli v okamžiku, kdy se přesvědčila o tom, že jsou nevyhnutelné. Dle Stěgnije rovněž nelze dělení Polska a jeho zánik vnímat jako tři etapy jednoho scénáře, jak to dělají polští a západní stoupenci „teorie spiknutí“ třech mocností, u každého dělení se jednalo o výsledek celkového vlivu vnitřních a vnějších okolností; Stěgnij mezi hlavní vnější vlivy v případě druhého a třetího dělení počítá Velkou francouzskou revoluci a ostré soupeření Berlína s Vídní, které do velké míry ovlivnilo jejich podobu.³²⁸

Jako reprezentanta německé historiografie 19. století můžeme vzít pruského historika Heinricha von Sybela (1817–1895), který se otázkám zániku polského státu věnoval ve svém díle *Geschichte der Revolutionszeit vom 1789 bis 1795* (1853) a článcích *Polens Untergang und der Revolutionskrieg* (1870) a *Die erste Theilung Polens* (1874). V úvodu svého díla o revoluci

³²⁶ Srov. SEREJSKI, s. 368–373.

³²⁷ Tamtéž, s. 382–383. Srov. též СТЕГНИЙ, s. 20–21.

³²⁸ СТЕГНИЙ, s. 407–412.

poukazuje Sybel na paralelu mezi zánikem Polska a zánikem Svaté říše římské, jež považuje za přežitky stavovského feudalismu, na jejichž místo nastoupil moderní militární stát. Polsko se dle něj na východě Evropy, podobně jako Španělsko na západě, podílelo na misi ovládnutí světa ve jménu katolicismu, což způsobilo konflikt s protestantským Pruskem. Tragický osud polského státu pak byl vinou samotných Poláků, kteří se ve své zemi dopouštěli útisku sedláků, jejich města a měšťanstvo byly zaostalé, hospodářství země bylo ve špatném stavu a vládnoucí šlechta demoralizovaná. Sybel odmítá, že by Fridrich II. inicioval první dělení, snažil se jen bránit nebezpečí ze strany Ruska. Příčinou účasti Pruska na druhém dělení pak bylo odmítnutí odstoupit Gdaňsk a Toruň.³²⁹

Poněkud jiný pohled nabízí současný německý historik Michael G. Müller (1950), který se problematice posledních let existence polsko-litevské Rzeczpospolité věnoval ve své práci *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy* (2005). Müller píše, že to bylo Prusko, kdo projevoval největší iniciativu při děleních. Odmítá tezi o tom, že polská šlechtická republika byla předem předurčena k anarchii a zániku. Krize státu a jeho institucí byla na přelomu 17. a 18. století v Evropě všeobecným jevem, například všechny státy, které se účastnily války o španělské dědictví a severní války, měly problémy s tím, že jim nestačily armáda ani finance. Hlavní problém Müller spatřuje v tom, že se polský politický systém proměnil v magnátskou oligarchii, jež si hleděla jen svých vlastních zájmů a sama pak byla využívána sousedními mocnostmi. Ústava 3. května byla začátkem pozitivního procesu, jenž byl násilně přerván rusko-polskou válkou roku 1792 a následně druhým a třetím dělením. Neexistovala nějaká polská *Sonderweg*, Polsko procházelo krizemi v souvislosti s přechodem od stavovského státu k modernímu jako jiné země v Evropě a nebylo „přirozeným“ kandidátem na zánik. V konečném výsledku to nebyly vnitřní poměry státu, které rozhodovaly o jeho přežití, ale poměr sil a zájmy mocností v rámci evropského systému.³³⁰

Zajímavě na otázku zániku Polska nahlíží také francouzský historik 19. století Albert Sorel (1842–1906) ve svých pracích *La question d'Orient au XVIIIe siècle* (1878) a *L'Europe et la révolution française* (1885–1904). Polsko bylo dle něj v Evropě 18. století se svým politickým systémem anachronismem, čehož využívaly ve svůj prospěch sousední mocnosti. Sorel se obdivoval reformám Velkého sejmu, inspirovaným francouzskými idejemi, tyto byly však v rozporu se zájmy polských sousedů, kterým záleželo na zachování anarchie v Polsku, proti níž

³²⁹ SEREJSKI, s. 269–273.

³³⁰ MÜLLER, s. 91–107.

zároveň vytahovali do boje ve francouzském případě. Francouzský historik soudí, že velká část polského obyvatelstva byla vůči ústavě 3. května lhostejná, že polská revoluce byla v zásadě dílem šlechty. V Polsku podle něj neexistovalo takové revoluční nadšení a patriotismus jako ve Francii; Targowickou konfederaci pak srovnává s francouzskou konzervativní emigrací. Překvapivě Sorel pohlíží na samotná dělení Polska, jež dle jeho mínění nebyla čímsi výjimečným v tehdejší diplomacii, ale logickým následkem systému rovnováhy sil, který vedl k pohlcení slabších států silnějšími.³³¹

Názor polské historiografie může zastupovat Emanuel Rostworowski (1923–1989), který se tématu věnoval ve své studii *Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII wieku* (1971) a monografii *Ostatni król Rzeczypospolitej* (1966). Polský historik uvádí, že krátce po zvolení Stanisława Poniatowského králem Rusko ztratilo k novému vládci Polska důvěru, výsledkem byla snaha zabrzdit a omezit reformátorské úsilí nového krále skrze garanci polského republikánského zřízení kardinálními zákony v roce 1768. Účast Kateřiny II. na děleních byla popřením její vlastní politiky z počátku šedesátých let 18. století a přiznáním, že snaha Petrohradu o „kurlandizaci“³³² Polska skončila neúspěchem. Jednou z důležitých příčin zániku státu byla absence jednotné zahraniční politiky a dobře fungující polské diplomacie. Králi se mimo to nepodařilo zamezit tomu, aby jeho poddaní prováděli svou soukromou politiku, Rostworowski tak na prvním místě mezi vnitřními příčinami úpadku Rzeczypospolité vidí absenci politické disciplíny v oblasti vztahů s cizími mocnostmi. Politickou linií krále dle něj bylo prosadit co nejvíce reformy při zachování minimální poslušnosti, vyžadované carevnou, král však neměl dostatečnou moc a autoritu, aby zemi po této úzké stezce úspěšně provedl. Polský národ si pak udělal ze Stanisława II. Augusta obětího beránka svých vlastních vin. Rostworowski přichází na konci své monografie o králi se zajímavou tezí, že není náhodné, že se dělení země odehrála nikoliv v období saské letargie, ale v době, kdy se Polsko pomalu začínalo zvedat. Rzeczypospolita dle polského historika nezanikla z důvodu oligarchicko-šlechtické anarchie, ale naopak z toho důvodu, že začala projevovat svou životaschopnost v době, kdy už pro ni v Evropě přestávalo být místo. Rostworowski spekuluje, že kdyby na místě Stanisława byl nějaký lenivý král ze saské dynastie (jako August III.), jemuž by záležitosti polského národa byly lhostejné, pak

³³¹ SEREJSKI, s. 291–293.

³³² Tj. snaha, aby vztahy mezi Varšavou a Petrohradem připomínaly vztahy mezi Ruskem a Kuronským vévodstvím, které bylo sice de iure lénem Polska, ale kde mělo Rusko dominantní vliv.

by možná nebylo ani polského osvícenství, jež dosáhlo za Poniatowského vlády vrcholu, ale ani dělení státu.³³³

Autor této práce se přiklání k interpretaci, že zánik polsko-litevského státu na konci 18. století nebyl předem danou záležitostí, k níž muselo z logiky dějinného vývoje nevyhnutelně dojít. Rzeczpospolita sice trpěla značnými nešvary svého nefunkčního politického systému, které z ní dělaly vnitřně slabý stát, jenž nebyl schopen se bránit zasahování mocných sousedů do svých politických záležitostí, na druhou stranu si minimálně od poloviny 18. století tuto skutečnost sami Poláci zřetelně uvědomovali a za vlády posledního krále Stanisława II. Augusta jejich snahy o reformu vyvrcholily reformní činností Velkého sejmku v letech 1788–1792 a přijetím nové ústavy dne 3. května 1791. Zajímavým faktem je, že ačkoliv ústava byla schválena v době, kdy ve Francii probíhala revoluce, a pouhých pár měsíců před tím, než francouzské Národní shromáždění též odhlasovalo novou ústavu, tendence těchto dvou dokumentů byla vzhledem k odlišným podmínkám zcela opačná. Cílem francouzské ústavy bylo omezit moc panovníka absolutistického státu, kdežto účelem té polské bylo královu moc ve státě s atrofovanou ústřední autoritou výrazně posílit – výsledkem v obou případech byla konstituční monarchie. V tomto ohledu je pak poněkud úsměvné, pokud záborové velmoci události v těchto zemích spojovaly dohromady a mluvily o „jakobínském nebezpečí“, čímž však nemá být řečeno, že například Varšava v době Kościuszkova povstání nevykazovala známky následování francouzského příkladu v aplikaci revolučního teroru.

Ústavě 3. května ovšem nebylo souzeno, aby v platnosti vydržela déle než rok, a to v důsledku vnější intervence. Autor práce je přesvědčen, že to byly právě vnější okolnosti, které definitivně rozhodly o zániku polsko-litevské Rzeczpospolité. Významnou roli zde hrálo hohenzollernské Prusko, které v likvidaci Polska vidělo šanci, jak posílit své vlastní velmocenské postavení, a naopak v posílení polského státu spatřovalo vlastní ohrožení. Jak napsal pruský ministr zahraničí Ewald Friedrich von Hertzberg pruskému vyslanci Lucchesinimu do Varšavy: „*Poláci právě dali pruskému království ránu z milosti tím, že schválili ústavu mnohem lepší, než mají v Anglii. (...) Myslím, že Poláci dříve nebo později získají zpět Západní Prusko a možná i Východní Prusko. Jak můžeme ubránit svůj stát od Memelu až k Těšínu proti početnému a dobře si vládnoucímu národu?*”³³⁴

³³³ ROSTWOROWSKI, *Polska w ukladzie sił politycznych Europy XVIII wieku*, s. 47–59; TÝŽ, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, s. 311–312 a 318.

³³⁴ DEMBIŃSKI (ed.), *Documents relatifs à l'histoire*, t. I, s. 451–452.

Role Ruska v procesu zániku Polska je o něco složitější. Autor se kloní k výše uvedenému názoru, že původní ruskou politikou byla snaha, aby Polsko bylo satelitním, nárazníkovým státem Ruska, jež by v něm uplatňovalo svůj výlučný vliv, a že Petrohrad přistoupil na dělení země až poté, co tato politika selhala, a to v důsledku mimo jiné chybného ruského postupu, kdy carevna trvala na zachování některých negativních jevů polského politického systému. Dělení Polska je tak možné i přes nepopíratelné ruské územní zisky a posunutí hranic na západ vnímat i jako neúspěch ruské politiky, neboť znamenala rovněž posílení rivalů Pruska a Rakouska a společnou hranici s nimi.

Zde by možná bylo na místě poznamenat, že řešení polské otázky z let 1793–1795 v podobě, jakou tehdy získalo, příliš dlouho nevydrželo. Nejdříve došlo během napoleonských válek roku 1807 k vytvoření Varšavského vévodství a následně proběhla roku 1815 na Vídeňském kongresu reorganizace záborů, označovaná někdy jako čtvrté dělení,³³⁵ jež byla výrazně ve prospěch Ruska, které bylo nyní spojeno personální unií s obnoveným Polským královstvím, čímž byl vlastně porušen tajný článek z r. 1797 o neužívání tohoto názvu. Touto unií pak došlo k částečné realizaci ruské představy o Polsku jako přidruženém státu Ruska. Nicméně jak prokázala povstání v letech 1830–1831 a 1863–1864, polsko-ruské vztahy zůstávaly i nadále komplikované a polská otázka nemizela ze scény, naopak v době evropských krizí se vždy dostávala do popředí, ať už šlo o revoluci roku 1848 nebo první světovou válku, což vedlo Rusku nakloněného polského nacionalistického politika první třetiny 20. století Romana Dmowského ke konstatování, jímž svou práci uzavírám: „[Rusko] *se muselo navenek úzce svázat s Pruskem, aby mohlo vždy počítat s jeho pomocí proti Polákům; ten svazek, v němž Rusko, jako hlavní držitel polského území, více potřebovalo Prusko než naopak, vedl k jeho stále větší závislosti na Prusku a později Německé říši. (...) Rusko zaplatilo za dělení Polska, za svou ambici připojit území velkého národa ke svému státu strašnou cenu. Rusko panovalo nad Poláky, ale Němci nad Ruskem.*”³³⁶

³³⁵ MÜLLER, s. 75.

³³⁶ DMOWSKI, R., *Polityka polska i odbudowanie państwa*, t. 1, Warszaw 1988, s. 345–346.

Seznam použité literatury

Prameny

Archiv für österreichische Geschichte, Band 42, Wien 1870.

Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane, Poznań 1867.

Mémoires secrets et inédits de Stanislas Auguste, Leipzig 1862.

Recueil des déductions, manifestes, déclarations, traités et autres actes et écrits publics, qui ont été rédigés et publiés pour la cour de Prussie par le ministre d'État comte de Hertzberg depuis l'année 1778 jusqu'à l'année 1789, vol. II, Berlin 1789.

Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862 par le comte d'Angeberg, Paris 1862.

Ustawa Rządowa czyli Konstytucja 3 maja 1791, Przemyśl 1885.

ASKENAZY, S. – DZWONKOWSKI, W. (eds.), *Akty powstania Kościuszki*, t. I, Kraków 1918.

BEER, A. (ed.), *Leopold II., Franz II. und Catharina. Ihre Correspondenz*, Leipzig 1874.

DEMBIŃSKI, B. (ed.), *Documents relatifs à l'histoire du deuxième et troisième partage de la Pologne*, t. I, Lwów 1902.

DEMBIŃSKI, B. (ed.), *Stanisław August i książę Józef Poniatowski w świetle własnej korespondencji*, Lwów 1904.

DMOWSKI, R., *Polityka polska i odbudowanie państwa*, t. I, Warszawa 1988.

KALINKA, W. (ed.), *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. II, Kraków 1891.

KOCÓJ, H. (ed.), *Relacje posła pruskiego Ludwiga Buchholtza o insurekcji kościuszkowskiej*, Kraków 2004.

ŁOJEK, J. (ed.), *Rok nadziei i rok klęski 1791–1792. Z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim v Petersburgu Augustynem Deboli*, Warszawa 1964.

MARTENS, F. (ed.), *Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, t. II, St. Pétersbourg 1875.

MARTENS, G. F. von (ed.), *Recueil des principaux traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité, de commerce, de limites, d'échange etc. conclus par les puissances de l'Europe*, t. V, Göttingen 1826.

MICHALSKI, J. (ed.), *Historia Polski 1764–1795. Wybór tekstów*, Warszawa 1954.

MOŚCICKI, H. (ed.), *Pamiętniki Józefa Wybickiego, senatora wojewody Królestwa Polskiego*, cz. II, Warszawa 1905.

MOŚCICKI, H. (ed.), *Pisma Tadeusza Kościuszki*, Warszawa 1947.

ROUSSEAU, J. J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, Londres 1782.

SIEMENSKI, L. (ed.), *Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracji w r. 1792, 1793, 1794*, t. I, Poznań 1872.

SIEVERS, J. von, *Drugi rozbiór Polski z pamiętników Sieversa*, Poznań 1865.

STASZIC, S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, Wrocław 1951.

THEINER, A. (ed.), *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. IV, p. II, Roma 1864.

VIVENOT, A. von (ed.), *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs während der französischen Revolutionskriege 1790–1801*, Zweiter, Vierter, Fünfter Band, Wien 1874–1890.

Архив государственного совета, т. I, Санкт-Петербург 1869.

Архив князя Воронцова, к. VIII, IX, XIII, XXXIV, Москва 1876–1888.

Дневник А. В. Храповицкого 1782–1793, Санкт-Петербург 1874.

Журнал пребывания Его Величества, короля Польского, Станислава Августа в Гродне 1795–1796 годов, веденный приставом при нем генерал-поручиком Ильей Андреевичем Безбородком, in: Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете, к. III, 1870.

Записки Льва Николаевича Энгельгардта 1766–1836, Москва 1868.

Полное собрание законов Российской империи, т. XVIII, XIX, XXIII, Санкт-Петербург 1830.

Русский архив, к. II, Москва 1874.

Русский архив, к. I, Москва 1880.

Сборник императорского русского исторического общества, т. XXIII, XXIX, XLII, XLVII, Санкт-Петербург 1878–1885.

Sekundární literatura

- ASKENAZY, S., *Przymierze polsko-pruskie*, Lwów 1900.
- BARDACH, J. – LEŚNODORSKI, B. – PIETRZAK, M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1997.
- BOZZOLATO, G., *Polonia e Russia alla fine del XVIII secolo. Scipione Piattoli: un avventuriero onorato*, Padova 1964.
- KALINKA, W., *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. I, Kraków 1891.
- KALINKA, W., *Sejm czteroletni*, t. I, Kraków 1895.
- KOCÓJ, H., *Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja. Zagadnienia wybrane*, Kraków 1998.
- KONOPCZYŃSKI, W., *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996.
- KONOPCZYŃSKI, W., *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918.
- KRASZEWSKI, J., *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II, Warszawa 1902.
- KUTRZEBA, S., *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, Poznań 2001.
- KVĚTINA, J., *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16.–17. století*, Červený Kostelec 2011.
- LEŚNODORSKI, B., *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960.
- LORD, R., *The Second Partition of Poland. A Study in Diplomatic History*, London 1915.
- LORD, R., *The Third Partition of Poland*, in: *The Slavonic Review*, Vol. 3, No. 9, 1925.
- ŁOJEK, J., *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja*, Lublin 1986.
- MADARIAGA, I. de, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven 1981.
- MÜLLER, M., *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy XVIII wieku*, Poznań 2005.
- ROSTWOROWSKI, E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.
- ROSTWOROWSKI, E., *Polska w układzie sił politycznych Europy*, in: LEŚNODORSKI, B. (ed.), *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa 1971.
- ŘEZNÍK, M., *Za naši a vaši svobodu. Století polských povstání (1794–1864)*, Praha 2006.
- SEREJSKI, M., *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa 2009.
- SMOLEŃSKI, W., *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903.

- SMOLEŃSKI, W., *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897.
- SZYNDLER, B., *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa 1994.
- TOKARZ, W., *Insurekcja warszawska*, Warszawa 1950.
- ZAMOYSKI, A., *The Last King of Poland*, London 1997.
- ИЛОВАЙСКИЙ, Д., *Гродненский сейм 1793 года. Последний сейм Речи посполитой*, Москва 1870.
- КОСТОМАРОВ, Н., *Последние годы Речи-Посполитой*, т. II, Санкт-Петербург 1886.
- ПЕТРОВ, А., *Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787–1791*, т. I, Санкт-Петербург 1880.
- ПЕТРОВ, А., *Война России с Турцией и польскими конфедератами*, т. I, V, Санкт-Петербург 1874.
- СОЛОВЬЕВ, С., *История падения Польши*, Москва 1863.
- СТЕГНИЙ, П., *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II*, Москва 2002.
- ТИМОЩУК, В., *Польская конституция 3-го мая и отношение к ней России*, in: *Русская старина*, т. 118, в. 4–6, 1904.